

Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin er-Risâletü'ş-Şerefiyye'sinde Mûsikî Matematîği

FAZLI ARSLAN

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı

e-mail: fazliarslan@hotmail.com

abstract

“Mathematical Bases of the Music in al-Risâla al-Sharafiyya” Safi al-Dîn’s life, his works were discussed and his well-known book al-Risâla al-Sharafiyya which was written about theory of music were described in brief.

Al-Risâla al-Sharafiyya explains seventeen-note octave gamut. Safi al-Dîn refers to ancient Greek philosophers and later authors as al-Kindus, al-Farabius, and Avicenna.

Al-Risâla al-Sharafiyya divided into five discourses (subdivided into chapters) including acoustic - the theory of sound- intervallic ratios, establishment of intervals and their proportions, and names, consonances-disonances, addition and subtraction of intervals and constituting the genres, disposition of the genres within the range of one and two octaves, accord systems of string instruments and ud, classifications of the modes, modulation, composition and rhythmic analysis. Mathematic subjects are in the second, third and fourth discourse. While Sharafiyya was studied under these subtitles I have indicated the points from the works of al-Kindus, al-Farabius and Avicenna that were benefited by Safi al-Dîn. Beside, I have tried to follow the traces of Sharafiyya by showing references to it in some works written in later centuries, in order to emphasize the impact of the book on the successor studies, innovations brought by it and the differences from the previous works.

key words

Safi al-Dîn, Sharafiyya, Interval, Musical Proportions, Genre, Mode.

Giriş

Tarih içerisinde mûsikî nazariyâtına dair birçok eser yazılmıştır. Ancak birçoğu Türkçe olmadığı için, günümüz insanı bu eserlerden yeteri kadar yararlanamamaktadır. Bu sebeple, son yıllarda, yazma mûsikî eserleri üzerinde yapılan çalışmalar sevindiricidir.

Kindî ile başlayan mûsikî tarihimizin nazariyât kaynakları içerisinde Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin yazdığı eserlerin önemi büyüktür. Mûsikî nazariyâtı alanında yazılmış eski ve yeni bütün kitapların ilk sayfala-

rında Safiyyüddîn ismi ile karşılaşılmaktadır. Mustansırıyye’de birçok ilmi tahsil etmiş, zamanının en iyi hattatı ve edebiyatçısı olarak bilinen Safiyyüddîn, aynı zamanda iyi bir fizikçi ve ud icracısı idi. Besteleri ile ünü ülke dışına taşan Safiyyüddîn iki enstrüman icad etmiş, hat ve mûsikî alanında öğrenciler yetiştirmiştir. Şarkın Zarlıno’su olarak adlandırılan Safiyyüddîn’in, *er-Risâletü’ş-Şerefiyye fi’n-Nisebi’t-Te’lîfiyye* adlı eserinde sistematize ettiği, “17 Perdeli Ses Sistemi” bazı yazarlar tarafından en mükemmel olarak görülmüş ve savunulmuştur.

Safiyyüddîn’in eserleri kendisinden sonraki birkaç yüzyıllık dönemde mûsikî nazariyâtı üzerine eser veren birçok yazara kaynaklık etmiştir. Özellikle XV. yüzyılda yoğun olarak artan mûsikî nazariyâtı çalışmalarında Safiyyüddîn’in eserlerinin şerhleri ve tercümeleri önemli bir yer tutmaktadır. Kutbuddîn Mahmud eş-Şirazî (ö. 1310), Abdülkadir Merâgî (ö. 1435), Fethullah Mümin Şirvânî (ö. 1486), Ladikli Mehmet Çelebi (ö. 1494) ve Alişah b. Hacı Büke (ö.1500) çalışmalarında Safiyyüddîn’i takip eden yazarlardan birkaçıdır.

Şerefiyye¹ yaklaşık 730 yıl önce yazılmış olmasına rağmen günümüzde faydalanılabilecek bir tercümesi yapılmamıştır. Rauf Yekta’nın Şerefiyye’yi tercüme ettiği bilinmekte ise de basılmamış olan bu tercümeyi görme imkânımız olmamıştır. Murat Bardakçı bize, bu tercümenin bazı bölümlerinin kendisinde bulunduğunu ancak yıllardır bakmadığı için bulamadığını ifade etmiştir. 17 perdeli eski Doğu ses sisteminin sistematize edildiği bu önemli eserin incelenmesinin gelecekte yapılacak araştırmalara önemli katkılarda bulunacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple kendisinden sonra yazılan birçok edvârın kaynağı ve aynı zamanda kendisinden önceki eserlerle sonrakiler arasında bir köprü vazifesi gören Safiyyüddîn’in Şerefiyye’si üzerinde, yeni araştırmalara ışık tutmak ve millî kültürümüze kazandırmak amacı ile bir çalışma yaptık.²

1 Bundan sonra eserin adı için kısaca Şerefiyye diyeceğiz.

2 Fazlı Arslan, “*Safiyyüddîn Abdülmümin el-Urmevî ve er-Risâletü’ş-Şerefiyyesi*” Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004. (Tez Giriş dışında beş bölümden oluşmaktadır. Giriş’te, çalışmada esas alınan kaynakların değerlendirilmesinin yanında, XIII. yüzyıldaki mûsikî nazariyâtı çalışmalarına yer verildi. Şerefiyye’nin kaynakları ve Şerefiyye üzerinde yapılan çalışmalar da bu bölümde ele alındı. Birinci Bölüm’de, Safiyyüddîn’in hayatı ve eserleri incelendi. İkinci Bölüm’de, Şerefiyye’nin muhtevası ele alınarak nüshaları tanıtıldı ve tahkikte esas alınan nüshaların değerlendirmesi yapıldı. Üçüncü Bölüm’de, Şerefiyye, tespit edilen başlıklar halinde analiz edildi. Dördüncü Bölüm’e Şerefiyye’nin tahkiki, Beşinci Bölüm’e ise tercümesi konu.) Bu makale ise Şerefiyye’nin iki, üç ve dördüncü makaleleri esas alınarak hazırlanmış ve büyük ölçüde tezimizden istifade edilmiştir. Göndermeleri, tezimizdeki “Şerefiyye’nin Tercümesi” bölümüne “Şerefiyye trc. s. ?” olarak yapacağız.

Safiyüddîn Kimdir?

Tam ismi Safiyüddîn Abdülmümin b. Yûsuf b. Fâhir el-Urmevî³ olan müellif, 613/1216 yılında Urûmiye'de doğmuştur.⁴ Bağdat'a gidinceye kadar Safiyüddîn bu şehirde yaşadı. Kendi ifadesi ile çocuk yaşta Bağdat'a gitti.⁵ Zamanın en önemli ilim merkezi olan Mustansiriyye Medresesinde iyi bir öğrenim gördü. Edebiyat, Riyâziyât, Arap Dili, Târih, Hat, Münâzara, Münâkaşa ve Fıkıh ilimlerini tahsil etti.⁶ Kendi ifadesine göre Hat sanatında da zirveye ulaşmış fakat daha sonra ud çalmakla meşgul olunca bu alandaki kabiliyetinin Hat'tan daha üstün olduğunu görmüştür. Fakat kendisinin o dönemde sadece Hat'la meşhur olduğunu söylemektedir.⁷ Bu da Safiyüddîn'in bir müzikolog olarak kıymetinin kendisinden sonra anlaşıldığını göstermektedir. Zira üzerinde çalıştığımız Şerefiyye'yi ömrünün sonlarına yakın yazdığını ve asırlardır onun eserlerinin şerh edildiğini düşündüğümüzde bu husus açıkça ortaya çıkmaktadır.

Fizik ve matematik ilimlerini de Halife Musta'sım'ın Yahûdî olan kâtibinden öğrendiği şeklinde bilgiler aktarılsa da⁸ Safiyüddîn'in çağdaşı ve yakını ünlü matematikçi Nasîruddîn et-Tûsî'nin etkisini unutmamak gerekir.⁹

Safiyüddîn, daha sonra saraya intisap etmiş ve halife Musta'sım'ın, Abbâsî ve Moğol devlet adamlarının yanında önemli bir mevkiye sahip olmuştur.¹⁰ Hilâfet Musta'sım'a geçince (640/1242) Revâk-ı Aziz'de karşılıklı iki

3 İbnu't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâî, (ö. 709h.) *Kitâbu'l-Fahri fî'l-Âdâbi's-Sultânîyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye*, Mısır, 1317, s. 298; el-Kutubî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, (ö. 764h.) *Fevâtü'l-Vefeyât*, Mısır, 1951, II, 39; İbnu Fadlillah el-Umerî (ö. 749h.), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Frankfurt, 1988, X, 309; Nâcî Marûf, *Târîhu Ulemâi'l-Mustansiriyye*, Kâhire, tarihsiz, I, 166.

4 Âdil el-Bekrî, *Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî, Müceddidü'l-Mûsikiyyi'l-Abbâsiyyeti*, Bağdat, 1978, s. 29; Hâşim Muhammed er-Recep, *Kitâbu'l-Edvâr Tahkîki*, Bağdat, 1980, s. 7. Doğduğu yer dikkate alınarak "İranlı" olarak da zikredilmiştir. Bkz. George Sarton, *Introduction to The History of Science*, Washington, 1931, II, 26; J. F. Coakley, "Urmiye", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1995, X, 897. el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebu Abdillah Yakut b. Abdillah (ö. 626h.), *Kitâbu Mu'cemi'l-Buldân*, Mısır, 1323h. I, 202; Ayrıca bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, tarihsiz, IV, 1318-1319; Coakley, "Urmiye", *El*, X, 897-899.

5 el-Kutubî, II, 39; Nâcî Marûf, I, 166; Âdil el-Bekrî, s. 33.

6 el-Kutubî, II, 39; es-Safedî, Şihâbuddîn Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Beyrut 1993. cüz. XIX, s. 242-243; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk*, Bağdat 1935, I (Hükümetü'l-Moğol) s. 362.

7 el-Kutubî, II, 39; Marûf, I, 166; el-Bekrî, s. 38.

8 el-Umerî, X, 309; Abbâs el-Azzâvî, *el-Mûsikâ'l-İrâkiyye fî'l-Ahdi'l-Moğol ve't-Türkmân*, Bağdat, 1951, s. 26.

9 İbnu'l-Fuvâtî, Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, (ö. 723h.) *Telhîsu Mecmai'l-Âdâb fî Muce-mi'l-Elkâb*, (Thk. Mustafa Cevad), Dimeşk, 1965, IV. cüz, III. Kısım, s. 556.

10 el-Kutubî, II, 39-40; Nâcî Marûf, I, 166,

kütüphane¹¹ inşa ettirmiş ve istediği kitabı istinsah etmeleri için iki kâtime görev verilmesini emretmiştir. Bu kâtimeplerden birisi de Safiyyüddîn'dir.¹²

Hülâgû'nun Bağdat'ı işgalinden (656/1258) sonra onun hizmetine girer ve daha çok maaş almaya ve lütuflar görmeye başlar. Daha sonra Alâuddîn Atâ Melik el-Cüveynî (ö. 681/1282) ve kardeşi Şemsuddîn el-Cüveynî'nin (ö. 683/1284) hizmetine devam eder ve bu devrede divân-ı inşa kâtipliğine getirilir ve kendisine nedimlik rütbesi verilir. Şemsuddîn el-Cüveynî'nin oğulları Bahâuddîn Muhammed (ö.678/1279) ve Şerefiyye'yi kendisine ithaf ettiği Şerefuddîn Hârûn'un (ö. 685/1286) eğitimi ile ilgilenir.¹³

Safiyyüddîn, Alâuddîn Atâ Melik ölüp kardeşi Şemsuddîn de öldürülünce saadeti yok olur. Durumu kötüleşir ve geçimi daralır. Mecdüddîn Ğulam b. Sabbâğ'a olan 300 dinarlık borç yüzünden hapse girer ve 693/1294 yılında hapiste iken vefat eder.¹⁴

Safiyyüddîn, aldığı eğitim sayesinde devletin en üst kademesinde görev yapmıştır. Bugün biz kendisini mûsikî nazariyâtına dair yazdığı iki eserle tanışsak da zamanında bir çok alanda büyük bir üne sahipti. Bunlardan başlıcaları Hat sanatı ve Arap Dili ve Edebiyatıdır. Halife Musta'sım'ın özel kütüphanesinin başında bulunması bu hususiyeti sebebiyledir. Aynı zamanda büyük bir icracı olan Safiyyüddîn kendi zamanında müzisyenlerin en büyüğü kabul edilmekteydi. Kısacası Safiyyüddîn zamanın bütün ilimlerini tahsil etmiş bir hattat, edebiyatçı, şair ve eşsiz bir müzikolog ve müzisyendir.¹⁵

Safiyyüddîn'in Kitabı'l-Edvâr ve Şerefiyye'si ile günümüze ulaşan birkaç bestesi adı geçen eserlerin son bölümlerinde yer almaktadır. Şerefiyedeki beste denemeleri sözsüz olsa da Edvar'daki Arapça güfteli beste, mûsikîmizin ilk beste örneğidir. Bu açıdan tarihi bir kıymeti de haizdir. Bu besteler, eserleri tahkîk ve tercüme edenler tarafından günümüz notası ile gösterilmiştir.¹⁶

11 es-Safedî, XIX, 242-243.

12 İbnu't-Tıktakâ, s. 297-298; el-Kutubî, II, 39; es-Safedî, XIX, 242-243.

13 Hondmir Herâtî, *Habîbu's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, Türk Tarih Kurumu Yazmaları, No:Y/538, v. 50b; el-Kutubî, II, 40; es-Safedî, XIX, 243; Farmer, "Safiyyeddin", *İA*, İstanbul, 1967, X, 63.

14 es-Safedî, XIX, 243; Nâcî Marûf, I, 167; er-Recep, *Edvâr Tahkiki*, s. 9; Safiyyüddîn'in, adı geçen şahsa olan borcu yüzünden mahbus iken öldüğünü bir çok eser İbnu't-Tıktakâ'yı kaynak göstererek nakletmektedirler. Ancak İbnu't-Tıktakâda bu bilgiye rastlayamadık.

15 Habîbu's-Siyer, vr. 51b.

16 Şerefiyye'de bu iki beste için bkz. Arslan, *Şerefiyye trc.* 126-127; d'Erlanger, "Safiyyu-d-dîn al-Urmawî, As-Sarafiyah", *La Musique Arabe*, Paris, 1938. III, 181-182.; Edvar'da, Nevruz Savt

Safiyüddîn'in talebesi arasında hat alanında büyük bir şöhrete sahip olan, Yakut el-Musta'sımî (ö. 698)¹⁷ ve Şemsüddîn Ahmed b. es-Sühreverdî (ö.741) yer almaktadır.¹⁸

Bütün kaynaklar Safiyüddîn'in Nüzhe ve Muğnî adında iki saz tasnif ettiğini belirtirler. Rauf Yekta, Ahmed oğlu Şükrullah'ın bu sazlar hakkında verdiği malumatı sazların orijinal resimleri ile yayımlamıştır.¹⁹

Mûsikî Nazariyâtı Alanında Yazdığı Eserleri

Safiyüddîn mûsikî nazariyâtı ile ilgili iki eser yazmıştır. Bunlardan birincisi; Kitâbu'l-Edvâr²⁰ diğeri ise Şerefiyye'dir.²¹

Şerefiyye'nin yazılış tarihi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda Şerefiyye'nin 1267'lerde yazıldığı sonucuna varmaktayız.²² Buna göre Şerefiyye'nin, elimizdeki en eski nüshası, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Saib Sencer Yazmaları I. 4810 numaralı nüshadır.

İkinci eski nüsha ise kullandığımız bütün kaynakların, 674/1276 istinsah kaydı ile gösterdikleri Berlin Staatsbibliothek, (Cat. Berl. 5506) no'lu nüshadır. Berlin'deki bu nüsha, bazı yazarlara göre dünyadaki en eski nüshadır.²³

için bkz. Nuri Uygun, *Safiyüddîn Abdülmümin Urmevi ve Kitabu'l-Edvâr*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1999, s. 243, Geveşt Savt, s. 244; Farmer, "The Music of Islam", *The New Oxford of Music*, I, (Ancient and Oriental Music) s. 454-455; Âdil el-Bekrî, s. 51,53; Ayrıca bkz. Liberty Manik, *Zwei Fassungen Einer Von Safi al-Din Notierten Melodie*, Baessler Archiv, Band XXIII (1975) s. 145-151.

17 Marûf, I, 168; el-Bekrî, s. 36.

18 Müstakimzâde Süleyman Sadüddîn Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, Ahmed es-Sühreverdî, s. 92-93, Yakut el-Musta'sımî s. 575. Müstakimzade, Sühreverdî'nin Yakut'tan temesşuk ettiğini yazmaktadır. Ayrıca bkz. el-Azzâvî, *el-Mûsikâ'l-İrâkiyye* s. 41-42; Nâcî Marûf, s. 168; el-Bekrî, s. 36. İlerde belirteceğimiz gibi Şerefiyye'nin elimizdeki en eski nüshası Ahmed b.es-Sühreverdî hatıdır.

19 Rauf Yekta, "Türk Sazları", *Millî Tettebular Mecmûası*, II. S. 5. s. 236-239; Farmer, *A History...*, s. 228 ve *Onyedinci Yüzyılda Türk Çalgıları*, (Çev. M. İlhami Gökçen), Ankara, 1999, (Muğnî) s. 59.

20 *Kitâbu'l-Edvâr*, bir doktora çalışması ile Türkçeye tercüme edilmiş ve analizi yapılmıştır. Bkz. Dipnot 16.

21 Bkz. Habîbu's-Siyer, v. 51b; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, İstanbul, 1971. II, 1903. Ayrıca bkz. İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Muellifîn Âsâru'l-Musannifîn*, İstanbul, 1951.

22 Brockelmann, GAL, I, 496; Farmer, Safiyeddîn, *IA*, X, 63; *The Sources...*, s. 49; *A History...* s.229; Karatay, III, 881-882; Libery Manik, *Das Arabische...*, s. 53; Amnon Shiloah, *The Theory of Music In Arabic Writings*, (c.900-1900) München, 1979.s. 313; Neubauer, "Safi al-Dîn", *El*, X, 807; Özcan, s. 10.

23 Bkz. Safiyüddîn, *Kitâbu'l-Edvâr fi'l-Mûsikâ*, (thk. Ğattas Abdümelik Hasebe, müraca ve tasdir, Ahmed el-Hifnî) Kahire, 1986, s. 11; er-Receb, *Edvâr Tahkîki*, s. 12; el-Azzâvî, *el-Mûsikâ'l-İrâkiyye*, s. 32. Shiloah kataloğuna göre de tarihi belirtilenlerin en eskisi bu nüshadır. Ancak bu yazarların hiç birinin DTCF nüshasından haberdar olmadıklarını belirtmek isterim.

Şerefiyye'nin Kaynakları

Safiyüddîn, Şerefiyye'de sık sık Fârâbî'nin ismini zikrederek onun bazı görüşlerine yer vermekte ve onları zaman zaman eksik ve yanlış bulduğunu ifade etmektedir. Fârâbî gibi bir otoritenin etkisinin Safiyüddîn üzerinde çok büyük olduğu açıkça görülmektedir. Fârâbî'nin "Kitâbu'l-Mûsika'l-Kebîr"²⁴ ile Şerefiyye'yi inceleyen bunu açıkça görecektir.

Safiyüddîn'in, ismini andığı ikinci kaynak İbn-i Sînâ'dır.²⁵ Fârâbî kadar olmasa da özellikle Şerefiyye'nin birinci makalesinde İbn-i Sînâ'dan yapılan alıntılar açıkça görülmektedir.

Safiyüddîn alıntı yaptığı Fârâbî ve İbn-i Sînâ gibi bilginlerin isimlerini verse de bazen "bazıları" bazen "bir grup" dediği kişilerden de nakiller yapmaktadır ki bundan Safiyüddîn'in hem kendinden önceki bilginleri hem de çağdaşlarını iyi okumuş ve tahlil etmiş olduğu sonucuna varmaktayız.

Safiyüddîn'e kadar olan zaman içerisinde mûsikî nazariyâtına ilişkin eser veren ve eserleri bize ulaşan ilk müellif Kindî (ö. 874) dir. Kindî'nin "Mûsikî Risâleleri"nde de Safiyüddîn'in kitabında bahsettiği konuların bazıları yer almıştır. Bu da gösteriyor ki adını vermediği kaynaklardan birisi de Kindî'dir.²⁶ Bir diğer kaynağı ise X. Yüzyıl eseri olan, dînî, felsefi bir topluluk tarafından kaleme alınmış "İhvânu's-Safâ Risâleleri"dir.²⁷ Zira bütün bu eserler kendilerinden sonra yapılan çalışmalara kaynaklık etmiştir.²⁸

Bütün bunların dışında Safiyüddîn, Şerefiyye'nin mukaddimesinde, hamdele ve salveleden sonra; "Bu eser, eski Yunan filozoflarının ortaya koyduğu metot üzere, ancak onların ve onlardan sonrakilere eserlerinde bulamadığım faydalı bilgiler ekleyerek yazdığım, "niseb-i telîfiyye'ye (müzikal oranlar) dair bir risâledir." cümlesiyle İslam dünyasında mûsikî teorisi alanında yazılan bütün eserlerin kökenine işaret etmektedir. "Bu köken de Grek müzik mirasıdır. Grek müziğinin İslam dünyasındaki etkilerini yukarıda adı geçen Kindî, Fârâbî, İhvânu's-Safâ ve İbn-i Sînâ'nın eserlerinden başlayarak, özel-

24 el-Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân, (ö. 950) *Kitâbu'l-Mûsika'l-Kebîr*; (Thk. ve Şerh, Ğattâs Abdülmelik Haşebe, Müracaa ve Tasdîr, Mahmûd Ahmed el-Hifnî) Kâhire, Tarihsiz. Çalışmamızda Fârâbî'nin eserinin bu baskısını kullandık.

25 İbn-i Sînâ, (ö. 1037) *Risâle fi'l-Mûsikâ, Mecmûu Resâli's-Şeyhi'-Reîs*, Haydarâbâd, 1353h; eş-Şifâ, *Cevâmiu İlmi'l-Mûsikâ*, (Thk. Zekerriyya Yusuf), Kâhire, 1956.

26 Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sos. Bil. Enst. İstanbul, 1996. (Çalışmamızda Turabi'nin bu çalışmasını kullandık. Kaynak gösterirken Risâle'nin adı ile Turabi'nin çalışmasındaki ilgili sayfaya işaret edeceğiz.)

27 *Resâilu İhvâni's-Safâ, er-Risâletu'l-Hâmise fi'l-Mûsika ve er-Risâletu's-Sâdisa fi'n-Nisbeti'l-Adediyye ve'l-Hendesiyye*, (Tsh. Hayruddîn ez-Ziriklî) Mısır, 1928. c. I.

28 M. Cihat Can, *XV. Yüzyıl Türk Mûsikîsi Nazariyâtı (Ses Sistemi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst. İstanbul, 2001, s. 11.

likle mûsikînin teorik yapısında görmek mümkündür.”²⁹ Safiyüddîn ilk cümlesinde bu hususa açıkça işaret etmektedir.³⁰

Sonuç olarak Safiyüddîn, eserinde adını verdiği ve vermediği birçok kaynağı kullanmış ve yaşadığı devrin mûsikî ilmi ve icrasına hakim olarak güne kadar yaşayan ve gelişen mûsikî ilmini mükemmel bir şekilde sistemleştirmiştir.

Şerefiyye Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Şerefiyye'nin tek tahkîki, Bağdat'ta, Hâşim Muhammed er-Receb tarafından yapılmıştır.³¹ Tahkîkte, Berlin 5506 no'lu nüshayı³², Irak Müzesi Kütüphanesinde bulunan, Beyazıd 4524 no'lu nüshadan 1923 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshayı ve 862/1458 tarihli Ebû İshak el-Kirmânî'nin istinsah ettiği Hüseyin Mahfuz'un elinde bulunan bir nüshayı kullanmıştır.³³ Berlinde'ki nüshayı kullanmış olması önemli bir husustur. Ancak Şerefiyye içerisindeki cetveller, tek bir nüshadan fotokopi olarak çalışmaya konduğu için anlaşılmaları oldukça zordur.

Şerefiyye, Carra de Vaux tarafından 1891'de Journal Asiatique'te Fransızca özet olarak yayımlanmıştır.³⁴

Baron Rodolphe d'Erlanger tarafından metnin tamamı Fransızca'ya tercüme edilmiş ve 1938 yılında yayınlanmıştır. d'Erlanger bu tercümeyi tek nüsha (Paris Bibliotheque Nationale nr. 2479) üzerinden yapmıştır.³⁵

Şerefiyye'nin Nüshaları

Ulaşabildiğimiz Şerefiyye nüshaları şunlardır.

1. Ankara Üniversitesi Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi, Sâib Sencer Yazmaları nr: I. 4810, (vr.1b-93b)

29 Can, s. 7.

30 Grek Müziğini işleyen birçok eser mevcuttur. Boethius'un *Fundamentals of Music*, Euclid'in *The Euclidian Sectio Canonis*, Aristoxenus'un *The Elements of Harmonica* ve Ptolemy'nin *The Harmonics* adlı eserleri bunlardan birkaçıdır. İncelendikleri zaman müziğin matematiğine ilişkin Şerefiyye'de işlenen konulara benzerlik arz eden birçok konuyu bulmak mümkündür. Grek Müziğine ait onlarca kaynak eseri görmek ve Türk Müsikîsi ses sistemi ile ilişkisini incelemek, özellikle müziğin matematik temellerine inebilmek için C. Can'ın doktora tezi mutlaka görülmesi gereken bir çalışmadır.

31 Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî, *er-Risâletü'ş-Şerefiyye fi'n-Nisebi't-Te'lîfiyye*, (Thk. Hâşim Muhammed er-Receb) Bağdat, 1982.

32 Bkz. s. 8.

33 er-Receb, *Şerefiyye Tahkîki*, s. 19.

34 Carra de Vaux "Le Trait  Des Rapports Musicaux ou L p tre   Scharaf ed-d n" *Journal Asiatique* XVIII, 279-355.

35 Baron Rodolphe d'Erlanger, "Safiyu-d-d n al-Urmaw , As-Sarafiyah", *La Musique Arabe*, Paris, 1938. III, 1-181.

İstinsâh Târîhi:³⁶

Müstensih: Ahmed b. Es-Sühreverdî.

Ölçü: 247×180 (169×113) st: 13, yz: Harekeli nesih, siyah mürekkep, ct: sırtı ve kenarları siyah meşin, teffeleri ebrulu kağıt kaplı mukavva cilt. Yazı alanı yıldız cetvelle çevrilidir.

Başı

أحمد الله على الاثمه... هذه رسالة تشتمل على علم النسب التأليفية على فحج إستنبطه
القدماء من حكماء اليونان...

Sonu:

فليكن هذا القدر كافياً في علم التأليف. (نجزت الرسالة على يد العبد الضعيف أحمد بن
السهروردي حامداً لله على نعمه و مصلياً على رسوله محمد المصطفى عثرته الطاهرين و مسلماً.)

Bölümler:

Başlangıç: 1b

- I. Makâle: 2b
- II. Makâle: 8a
- III. Makâle: 19b
- IV. Makâle: 45a
- V. Makâle: 81b

2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, III. Ahmed Yazmaları, nr: 3460. (1b-68a)

3. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, III. Ahmed Yazmaları, nr: 2130. (86b-141a)

4. Bibliotheque Nationale, Departement Des Manuscrits, nr: 2479. (2a-56b)

5. Âtuf Efendi Kütüphânesi, nr:1598. (1b-76b)

6. Bayezid Kütüphânesi, Veliyyü'dîn Yazmaları, nr. 2167. (1b-55a)

7. Bayezit Kütüphânesi, nr. 4524. (1b-62a) İstinsah tarihi: 1139

8. İstanbul Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Belediye Koleksiyonu, nr. B.6

9. Kâhire, Dârul-Kutub, Fünûn Cemîle, nr. 8. (1b-62a)

10. Nuruosmaniye Kütüphânesi, nr: 3647. (2a-59b)

11. Nuruosmaniye Kütüphânesi, nr: 3648. (1b-58a)

Şerefiyye'nin yurt dışında da birçok nüshası bulunmaktadır:

1. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Mxt 393, (Cat. Fl.1515)

2. Berlin, Staatsbibliothek, Stiftung Preussischer Kulturbesitz. Lbg. 11 (Cat. Berl. 5506)

36 Nüshanın istinsah tarihi için bkz, Arslan, s. 24-25

3. Paris, Bibliotheque Nationale, Ar. 4867. 1055/1645.
4. Paris, Bibliotheque Nationale, Ar. 5070. 1153/1740
5. Oxford, Bodleian Library, Marsh 115.
6. Oxford, Bodleian Library, Marsh 521.
7. US. Yale Universitesi Beineke Library, L. 125³⁷

Farmer, Kâhire, Dârul-Kutub'da, 349, 428, 567, 509 numaralarda Edvâr ve Şerefiyye nüshalarının bulunduğunu kaydetmektedir.³⁸ Bardakçı, Şerefiyye'nin bir nüshasının da Beyrut Amerikan Üniversitesi nr. B.14 KA' da bulunduğunu belirtmektedir.

Şerefiyye'de Mûsikî Matematiği (17 Perdeli Eski Doğu Ses Sistemi)

Burada ele alınacak konu, beş makaleden oluşan Şerefiyye'nin iki, üç ve dördüncü makâlelerinde ele alınan konulardan müteşekkildir. Zira Şerefiyye'nin Birinci Makalesi'nde Safiyüddîn ses teorisini ele almış ve bu konuyu genel olarak Fârâbî'den, az da olsa İbn Sînâ'dan görüşler naklederek işlemiştir. Bu makalede Safiyüddîn ilk olarak Fârâbî'nin, sesin oluşması hakkındaki görüşlerine yer vererek onun eksik noktalarını ortaya koyar. Bundan sonra nağmenin tarifini yapar ve sesin tizlik ve pestlik sebeplerini açıklar. Bu konuda da Fârâbî'nin ve İbn-i Sînâ'nın bazı görüşlerini ele alarak onlara katılmadığını ve onların eksik noktalarını belirtir. Daha sonra Safiyüddîn, telli ve nefesli sazlarda pestlik ve tizliğin sebeplerini açıklar. Sonra nağmenin özelliklerine yer verir. Safiyüddîn Beşinci Makaleyi ise son iki sayfada beste yapımı hakkında verdiği kısa malumat hariç, tamamen îkâ konusuna ayırmıştır. Şerefiyye'nin Birinci ve Beşinci Makale'sinde de ele alınan konuları kısaca belirttikten sonra "17 Perdeli Eski Doğu Ses Sistemi"nin detaylı bir şekilde ele alındığı ve sistemleştirildiği Şerefiyye'nin iki, üç ve dördüncü makalesine geçiyoruz.

Şerefiyye'nin İkinci Makâlesi (Sayıların Birbirlerine Oranları, Aralıkların Oluşturulması, Oluşturulan Aralıkların Oranları, Uyum-uyumsuzluk Mertebeleri ve İsimleri)

Sayılar Arasında Bulunan Oranlar

Safiyüddîn'e göre her iki sayı arasında mutlaka bir oran vardır. Bunları 12 kısım olarak tertip etmiştir. İlk olarak iki sayı birbirine eşit olur. (Mûsâvât

37 Shiloah bunu S. 73 olarak göstermiştir ki doğru değildir. S. 73'te aynı müellifin *Kitabu'l-Edvâr*'ı bulunmaktadır.Bkz. Shiloah, s. 313-315.

38 Farmer, "Safiyeddin", *IA*, X, 63.

durumu) İki sayı arasında eşitlik yoksa aşağıdaki oranlardan biribulunur.

Misil ve cüz': İlk mertebesi $1+1/2$ ($3/2$) sonra $1+1/3$ ($4/3$), $1+1/4$ ($5/4$)... şeklinde sonsuza kadar devam eder. Bu süperpartiküler ($1+1/N$) oranıdır.

Misil ve eczâ: Bunun da ilk mertebesi $1+2/3$ ($5/3$), $1+3/4$ ($7/4$), $1+4/5$ ($9/5$)...olarak devam eder.

Dı'f ve cüz': $2+1/2$ ($5/2$) ile başlar, $2+1/3$ ($7/3$), $2+1/4$ ($9/4$)... olarak devam eder.

Dı'f ve eczâ: $2+2/3$ ($8/3$) ile başlar. $2+3/4$ ($11/4$), $2+4/5$ ($14/5$)...olarak devam eder.

Emsâl: İlk mertebesi 3, sonra 5, 6, 7, 9...olarak devam eder.

Emsâl ve cüz: İlk mertebesi, $3+1/2$ ($7/2$), $3+1/3$ ($10/3$), $3+1/4$ ($13/4$)... olarak devam eder.

Emsâl ve eczâ: ilk mertebesi $3+2/3$ ($11/3$), $3+3/4$ ($15/4$)... olarak devam eder.

Edâ'f: İlk mertebesi 4 tür. 8, 16 olarak devam eder. Safiyyüddîn sözü kısa tutmak için "cüz ve eczâsı bu düzenle eklenir ve sonsuza kadar devam eder." diyor. Şöyle ki, Edâ'f ve cüz: $4+1/2$ ($9/2$), $4+1/3$ ($13/3$)..olarak, edâ'f ve eczâ: $4+2/3$ ($14/3$) ile başlar ve $4+3/4$ ($19/4$)..olarak devam eder.

Safiyyüddîn, bu arada tizlik ve pestlik, uyum-uyumsuzluk, aralık, cem', lahn terimleri hakkında burada izaha gerek kalmadan anlaşılabilir açıklamalar yapmıştır.³⁹

Sonra 12 eşit kısma bölmüş olduğu bir tel üzerinde iki sayı arasında bulunan bütün oranları göstermiştir.

Şimdi bu şekil üzerinde sayılar arasındaki oranlara göz atalım.

Önce misil ve cüz' oranlarını görelim. Hatırlanacağı gibi $3/2$, $4/3$, $5/4$, $6/5$... olarak devam eden aralıklar misil ve cüz' aralıkları idi. Bunlar görüldüğü gibi $YB/YA=1+1/11(12/11)$, $YB/Y=6/5$, $YB/T=4/3$, $YB/H=3/2$, $YA/Y=11/10$, $Y/T=10/9$, $Y/H=5/4$, $T/H=9/8$, $T/V=3/2$, $H/Z=8/7$, $H/V=4/3$, $Z/V=7/6$, $V/h=6/5$, $V/D=3/2$, $h/D=5/4$, $D/C=4/3$, $C/B=3/2$ arasında mevcuttur.

39 Arslan, Şerefiyye Trc. s. 12-15.

Misil ve eczâ ise; $1+2/3$ ($5/3$), $1+3/4$ ($7/4$), $1+4/5$ ($9/5$)...olarak devam eden oranlardı. Bakıyoruz bunlar da; $h/C=5/3$, $YA/V=11/6$, $Z/D=7/4$, $Y/V=5/3$ arasında mevcuttur.

Dı'f oranı iki kattır ve $D/B=2$, $H/D=2$, $Y/h=2$, $V/C=2$, $B/A=2$ arasında bulunmaktadır.

Dı'f ve cüz': $2+1/2$ ($5/2$) ile başlayıp, $2+1/3$ ($7/3$), $2+1/4$ ($9/4$) olarak devam ediyordu. Bu oranlar da $T/D=9/4$, $h/B=5/2$, $YA/h=11/5$, $Y/D=5/2$ arasında bulunmaktadır.

Dı'f ve eczâ: $2+2/3$ ($8/3$) ile başlar. $2+3/4$ ($11/4$), $2+4/5$ ($14/5$)...olarak devam ediyordu. Bu oranları da $H/C=8/3$, $YA/D=11/4$ arasında bulmaktayız.

Emsâl; 3 ve katları idi ki bu oran da YB/D , T/C , V/B , C/A arasında bulunmaktadır.

Emsâl ve cüz': $3+1/2$ ($7/2$) den başlayıp, $3+1/3$ ($10/3$), $3+1/4$ ($13/4$)... olarak devam ediyordu. Bakıyoruz bu oranlar da $Z/B=7/2$, $Y/C=10/3$ arasında bulunmaktadır.

Emsâl ve eczâ: İlk mertebesi $3+2/3$ ($11/3$), $3+3/4$ ($15/4$)... olarak devam ediyordu. Buna göre bu aralık, $YA/C=11/3$ arasında görülmektedir.

Edâ'f: 4 ve katları idi ki bunlar da YB/C , D/A , H/B arasındadır. Edâ'f ve cüz ise $4+1/2$ ($9/2$), T/B arasındadır.⁴⁰

Aralıkların İsimleri

Telin 12'ye bölünmesinden ortaya çıkan aralıklar yukarıda verildi. Safiyüddîn, teli 12'den fazla kısımlara bölüp aralıkları çoğaltmanın mümkün olduğunu belirtmektedir.

Safiyüddîn aralıklardan “kullanılabilir” olarak adlandırdığı aralıkların isimlerini verir. Bunların dışındakilerin de oranları ile bilindiğini ifade eder. Bu aralıklar şunlardır:

1. Zü'l-kül merrateyn (iki oktav): Safiyüddîn'in isimlendirdiği aralıkların ilkidir. YB/C , H/B , D/A arasında bulunan bu aralık “edâ'f” mertebelerinin birinci mertebesidir. Oran'ı $2/1 \times 2/1 = 4/1$ 'dir.

2. Zü'l-kül ve'l-hams (oktav ve beşli): YB/D , T/C , V/B arasında bulunan bu aralık “emsâl” mertebelerinin ilkidir. $2/1 \times 3/2 = 3$.

40 Eşitlik hali dışında sayılar arasında bulunan bu 11 oran *Mukaddimetü'l-Usûl*'de tamamen Şerefiyye'deki anlatım biçimiyle ele alınmıştır. Bkz. Ahmet Çakır, *Alişah b. Hacı Büke'nin Mukaddimetü'l-Usûl Adlı Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999, s. 19. Ayrıca aralıklar ve oranları hakkında Şirvani'nin verdiği bilgiler için bkz. Bayram Akdoğan, *Fethullah Şirvânî ve Mecelletün fi'l-Mûsikâ Adlı Eserinin XV. Yüzyıl Türk Mûsikîsi Nazariyatındaki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996, s. 200 vd.

3. Zülkül ve'l-erba' (oktav ve dörtlü): H/C aralığı buna örnektir ve "dı'f ve eczâ" mertebelerinin ilkidir. $2/1 \times 4/3 = 8/3$.

4. Zül-kül (oktav): YB/V, Y/h, H/D, V/C, D/B, B/A arasında bulunur ve bu aralık "dı'f" oranıdır. Değeri $2/1$ 'dir.

5. Zül-hams (beşli): "Misil ve cüz" mertebelerinin ilkidir ve YB/H, T/V, V/D arasında bulunur. Oranı $3/2$ 'dir.

6. Zül-erba' (dörtlü): YB/T, H/V, D/C aralıklarıdır. Dörtlü de "misil ve cüz'ün" ikinci mertebesidir. Oranı $4/3$ 'tür.

Safiyüddîn, buraya kadar sıraladığı aralıkların adları ile, bunların dışındakilerin ise oranları ile bilindiğini söylese de, $9/8$ oranlı aralığın "tanî-nî" $256/243$ oranlı aralığın da "fazla-bakiyye" olarak bilindiklerini belirtmektedir. İsimlendirdikleri arasında bir de "irhâ" aralığı vardır ve bunu "tanî-nî'nin dörtte biri" olarak açıklar.⁴¹

Kindînin *Risâlelerinde*, oktav, beşli, dörtlü ve tanî-nî terimlerine sıkça rastlanmaktadır.⁴²

İhvân-ı Safâ'nın *Mûsikî Risâlesinde* sayıların birbirlerine oranları ile ilgili olarak Safiyüddîn'in ortaya koyduğu tarzda bir anlatım yoktur. Ancak, İhvân-ı Safâ'da bu konu ile alakalı şu cümleler önemlidir. "En iyi besteler en uyumlu oranlarla yapılanlardır."⁴³ Daha sonra bu uyumlu oranların $2/1$, $3/2$, $4/3$, $5/4$, $9/8$ olduğu belirtilir.⁴⁴ İhvân-ı Safâ'nın "sayılara, sayısal oranların insan üzerindeki etkilerine ve mûsikîye ilişkin oranlara" ayrılan Altıncı Risâle'sinde şu hususlara değinilmiştir. "Oran iki miktar arasındaki ölçüdür. Her iki sayı birbirine nisbet edildiğinde ikisi ya eşittir veya değildir. İki sayı arasında eşitlik (müsavat) durumu yoksa biri diğerinden büyük ya da küçüktür. Küçük sayı büyüğe nisbet edildiğinde dokuz durum ortaya çıkar. Onlar $3/2$, $4/3$, $5/4$, $6/5$, $7/6$, $8/7$, $9/8$, $10/9$, $11/10$ şeklindeki oranlardır. Bundan başka di'f (iki kat), misil ve cüz', misil ve eczâ', di'f ve cüz', di'f ve eczâ ve edâf oranlarına da yer verilmiştir."⁴⁵

Şîrvânî, oktav, beşli, dörtlü, tanî-nî, mücennep, bakiyye, iki oktav, oktav ve beşli, oktav ve dörtlü olarak dokuz adet uyumlu aralık saydıktan sonra tatbikatta uyumlu aralıkların aslında 12 tane olduğunu belirtir ve yukarıda saydıklarına üç oktav, iki oktav ve beşli, iki oktav ve dörtlü aralıkları da ekler.⁴⁶

41 Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 18.

42 Bkz. *Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf*, (Turabi, tez. s. 113 vd.)

43 *Resâilu İhvânî's-Safâ*, s. 161.

44 *Resâilu İhvânî's-Safâ*, s. 164.

45 *Resâilu İhvânî's-Safâ*, s. 181-182.

46 Bkz. Akdoğan, s. 208-210.

Aralıkların Kısımları

Safiyüddîn, buraya kadar anlattığı aralıkları büyük, orta ve küçük olmak üzere üç kısma ayırır.

1. Büyük Aralıklar: Safiyüddîn'e göre kullanılan büyük aralıklar dört tanedir. Bunlar; İki oktav, oktav ve beşli, oktav ve dörtlü ve oktav aralıklarıdır.

2. Orta Aralıklar: Beşli ve dörtlü aralıklarıdır.

3. Küçük Aralıklar: Büyük ve orta aralıkların dışında kalan, $5/4$, $6/5$ ve $7/6$...olarak devam eden aralıklardır. Küçük aralıkları da lahnî (melodik) aralıklar olarak adlandırır ve kendi içinde büyük, orta ve küçük olmak üzere üç kısma ayırır.

a. Büyük lahnî aralıklar; $5/4$, $6/5$, $7/6$ oranlı aralıklardır. Bunun tanımını Safiyüddîn şu şekilde yapar. Dörtlüden çıkarıldıklarında dörtlü içerisinde daha küçük bir oran kalıyor ise bu aralık büyük lahnî aralıktır. Mesela; $5/4$ 'ü $4/3$ 'ten çıkaralım. $4/3 \div 5/4 = 16/15$ kalır ki bu oran çıkarılan (yani $5/4$) dan daha küçüktür. Diğerleri de buna göre yapıldığı zaman dörtlü içerisinde kalan oranın çıkarıldandan daha küçük olduğu görülecektir.

b. Orta lahnî aralıklar; iki katları dörtlüden çıkarıldığı zaman dörtlü içerisinde kalan oran çıkarılan orandan daha küçük ise bu aralıklar orta lahni aralıklardır. Bunlar da $8/7$, $9/8$, $10/9$ dur. Mesela; $9/8$ i ele alalım. İki katı $9/8 \times 9/8 = 81/64$. $4/3 \div 81/64 = 256/243$ kalır ki bu oran çıkarılan orandan daha küçüktür.

c. Küçük lahnî aralıklar ise $11/10$ dan başlayıp devam eden aralıklardır.

Safiyüddîn, aralıkları bu şekilde sınıflandırdıktan sonra çok önemli bir hususa burada işaret eder ki o da şudur: Yaşadığı devrin icrâcılarına göre lahnî aralıkların üç kısım olduğunu belirtir. En büyüğü $9/8$, ortası, $14/13$ en küçüğü ise $256/243$ oranlı "fazla" aralıklarıdır. Bütün güçlü melodilerin bu üçü ile meydana getirildiğini söyler. Çünkü diğer lahnî aralıklar birbirlerine benzemektedirler ve aynı ses gibi duyulurlar. Bu yüzden $8/7$ ve $10/9$ yerine $9/8$ 'in, bütün orta lahnî aralıklar yerine $14/13$ 'ün, bütün küçük lahnî aralıklar yerine de $256/243$ 'ün kullanıldığını belirtir.

Uyumlu ve Uyumsuz Aralıklar

Safiyüddîn, bundan sonra oluşturduğu bu aralıkların uyumlu ve uyumsuz olanlarını belirtir. Uyumlu'yu "dinleyene hoş gelen aralıklar" olarak uyumsuz'u da dinleyenin çirkin bulduğu aralıklar" olarak tarif eder.⁴⁷

47 Aynı tarif için bkz. Akdoğan, s. 208.

Uyumluları; birinci derece uyumlular, ikinci derece uyumlular olmak üzere iki kısma ayırır.

1. Oktav aralığı; Aralıkların en uyumlu ve en tabii olanıdır. Çünkü bir ses, oktavı ile birlikte çalındığı zaman aynı nağme imiş gibi duyulur ve beste yaparken birbirinin yerine kullanılırlar. Sayısal olarak farklı olsalar da nitelikleri aynıdır.

Pratik olarak oktav aralığını bir tel üzerinde tatbikini göstermek için şöyle der: Oktav aralığını bir çok kısma böler ve her bir kısmı tınlatırsak görürüz ki ikinci kısım birinciden, üçüncü kısım ikinciden, dördüncü kısım üçüncüden daha tizdir. Bu şekilde telin yarısına geldiği zaman telin bu noktası bütün kısımların en tizidir ve nitelik olarak birinci ses gibidir. Bir telin tam ortasından (1/2) çıkan ses açık telden çıkan sesin oktavıdır.

Bir teldeki oktavlar içerisinde temel nağmelerin ilk oktav aralığı içerisindeki nağmeler olduğunu söyler. Diğerlerinin melodiyi zenginleştirmek, nağmelerin lezzetini artırmak için ekleneceğini ve bunun zaruri olmadığını söyler.

2. İkinci sınıf uyumlu aralıklar; İki oktav, oktav ve beşli, oktav ve dörtlü aralıklarıdır. Zira iki oktav, oktav gibi duyulur. Oktav ve beşli, beşli gibi, oktav ve dörtlü, dörtlü gibidir. Dörtlünün iki katı (16/9) da ikinci sınıf uyumlu aralıklardan sayılır.

Bundan sonra “misil ve cüz” oranlı aralıklardan en uyumlusunun beşli aralığı olduğunu, ardından dörtlünün geldiğini belirtir. Bunların dışındaki 5/4, 6/5, 7/6 oranlı aralıklar zayıf uyumludurlar. Küçük aralıklara (lahnî) gelince onların en uyumlu olanları 8/7, 9/8 dir. Sonra aralıklar küçüldükçe zayıflığın da arttığını belirtir.

Safiyüddîn, bazı oranların neden daha uyumlu, bazılarının uyumsuz olduklarını açıklar. Zevk veren ve kulağın kabul ettiği bir bestenin, gelişigüzel, çeşitli tizlik ve pestlikteki nağmeleri bir araya getirerek elde edilemeyeceğini belirtir. Kulak ancak uyumlu nisbetlerde olanları kabul eder. Kötü ve uyumsuz oranlardan ruha sıkıntı verdiği için nefret eder.

İbn-i Sînâ da aralıkları, büyük, orta ve küçük aralıklar olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Oktav aralığı İbn-i Sînâya göre büyük aralık, dörtlü ve beşliler orta aralık, dörtlüden sonra gelen aralıklar ise küçük aralıklar (lahnî) olarak tasnif edilmiştir.⁴⁸ Yine ona göre büyük lahnî aralıklar 5/4, 6/5, 7/6, 8/7, 9/8, 10/9, 11/10, 12/11,13/12,14/13 oranlı aralıklardır. Orta lahnî aralıklar 15/14'ten 29/28'e kadar olan aralıklardır. 30/29'dan başlayan diğerleri ise küçük lahnî aralıklardır.⁴⁹

48 eş-Şifâ, Cevâmi, s. 18-19.

49 eş-Şifâ, Cevâmi, s. 23-25.

Ladikli, aralıkları; Safiyüddîn gibi büyük, orta ve küçük aralıklar olarak sınıflandırmış ve bu tasnifin Safiyüddîn'e ait olduğunu belirtmiştir. Aynı tasnif Şirvânî'de de mevcuttur.⁵⁰

Alişah, Safiyüddîn gibi, uyumlu aralıkları birinci ve ikinci derece uyumlular olarak sınıflandırmıştır. Ancak Alişah, birinci derece uyumluları; oktav, beşli, dördlü, tanînî, mücenneb ve bakiyye olarak, ikinci derece uyumlu aralıkları ise; İki oktav, oktav ve beşli, oktav ve dördlü aralıklar olarak sıralamıştır.⁵¹

Rauf Yekta'nın "uyumlu aralıklar" başlığı altında belirttiği büyük ve orta aralıklar Safiyüddîn'in kaydettikleri ile aynıdır. Yekta, bunların dışında kullanılan bütün aralıkları "küçük aralıklar" olarak belirtmiş ve porte üzerinde göstermiştir.⁵²

Şerefiyye'nin Üçüncü Makalesi (Aralıkların Toplanması, Bölünmesi, Çıkarılması ve Cinslerin Oluşturulması)

Aralıkların Toplanması

Safiyüddîn Üçüncü Makâle'ye aralıkların toplanması, bölünmesi ve çıkarılması işlemleri ile başlar.

İki aralık birbiri ile toplanırken pay ve payda birbiri ile çarpılır. Paylar (büyük sayılar) birbiri ile çarpılır ve aralığın en büyük sayısı (uzmâ) elde edilir. Küçük sayılar da birbiri ile çarpılır ve küçük sayı (suğrâ) elde edilir. Safiyüddîn örnek olarak iki dördlüyü toplamıştır. $4/3$ ile $4/3$ 'ü toplarsak her iki orandaki büyük sayıları bir biri ile çarpabiliriz. $4 \times 4 = 16$ 'dır ki bu uzmâ taraftır. $3 \times 3 = 9$ sayısı da suğrâdır. Daha sonra orta (vasat) sayıyı bulmak için bu ikisi eşit oran olduğundan birinin büyük sayısı ile diğerinin küçük sayısını çarpabilir ve vasatı bulur. $4 \times 3 = 12$. Şu halde üç sayı ortaya çıkmış olmaktadır. 16, 12 ve 9. Görüldüğü gibi $16/12 = 4/3$ 'tür. $12/9 = 4/3$ 'tür.

Bunlara bir üçüncü dördlüyü eklemek istersek $16/9$ ile $4/3$ arasında yukarıdaki işlemin aynısını yapmak gerekmektedir. Buna göre 64, 48, 36, 27 sayıları çıkar ki bu sayıların sırayla birbirlerine oranları $4/3$ 'tür.

İki aralıktan biri büyük, diğeri küçük ise pay ve paydaları birbirleri ile çarpabiliriz. $4/3$ ile $9/8$ 'i toplayalım. $4/3 \times 9/8 = 36/24$ çıkar ve bu büyük ve küçük taraflardır. Bundan sonra eğer dördlüyü başta bırakmak istiyorsak, Safiyüddîn'in ifadesiyle, "toplamayı tiz tarafta yapmak istiyorsak", dördlünün paydası ile diğer oranın payını çarpabiliriz. Yani $3 \times 9 = 27$ bu vasat sayı-

50 Hakkı Tekin, *Ladikli Mehmet Çelebi ve er-Risâletü'l-Fethiyye'si*, Basılmamış Doktora Tezi, Niğde, 1999. s. 85; Ayrıca bkz. Akdoğan, s. 219.

51 Çakır, s. 19.

52 Yekta, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı*, s. 94 vd.

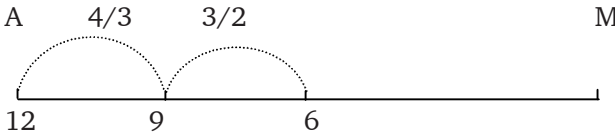
larımızdan biridir. Şöyle ki üç sayı 36, 27, 24 arasındaki oranlarda dörtlü başta tanînî ondan sonra gelmektedir. $36/27=4/3$, $27/24=9/8$

Eğer toplamayı pest tarafta yapmak istiyorsak yani toplamak istediğimiz tanînîyi baş tarafta bırakmak istiyorsak o zaman tanînînin paydası ile dörtlünün payını çarpacağız. O zaman orta sayı 32 olur. Şöyle ki 36, 32, 24 sayıları arasında görüldüğü gibi $36/32=9/8$ başta $32/24=4/3$ sondadır.

Mesela dörtlü ile $(4/3)$ beşliyi $(3/2)$ toplayalım. Pay ve paydaların birbirleri ile çarpımından 12 ve 6 sayıları çıkar. Dörtlünün başta olmasını istiyorsak dörtlünün paydası (3) ile beşlinin payını (3) çarpacağız. Sonuç 9'dur ki $12/9=4/3$ tür. Beşliyi başta bırakma istersek beşlinin paydası (2) ile dörtlünün payı (4)'ü çarpacağız. 8 çıkar ki, $12/8=3/2$ 'dir. Bunu bir tel üzerinde göstereyim.

Beşli başta

Dörtlü başta

Aralıkların Bölünmesi

Herhangi bir aralığı iki eşit kısma bölersek, yapılacak işlem o aralığın pay ve paydasını 2 ile çarpmak ve çıkan büyük sayı ile küçük sayı arasındaki farkın yarısını küçük olana ekleyerek orta sayıyı bulmaktır. Mesela; $4/3$ 'ü ikiye bölelim. Pay ve paydayı 2 ile çarptığımızda 8 ve 6 sayıları çıkar bunlar büyük ve küçük taraflardır. Orta sayı için 8 ve 6'nın farkı, 2'nin yarısı 1'i küçük tarafa ekleriz. Bu sayı da 7'dir. 8, 7, 6 sayıları bulunmuş olur. Buna göre bir dörtlü $8/7$ ve $7/6$ olarak iki aralığa bölünmüş olmaktadır.

Yine sekizli $2/1$ 'i iki aralığa bölelim. Pay ve paydayı 2 ile çarpıp 4 ve 2 sayısını elde ederiz. Ardından 4 ile 2 arasındaki farkın yarısı 1'i, 2'ye ekler orta sayıyı buluruz. Böylece 4, 3, 2 sayıları bulunmuş olur. biliyoruz ki sekizli $4/3$ ve $3/2$ 'den, yani dörtlü ve beşliden oluşmaktadır.

Belirtilmesi gereken bir husus vardır. Burada iki eşit kısma bölmekten maksat bir aralığın oranları eşit iki kısma bölünmesi demek değildir. Görüldüğü gibi $2/1$ in iki eşit kısma ayrılmasından $4/3$ ve $3/2$ olarak iki değişik oran çıkmaktadır ve oran değeri olarak birinci ikinciden küçüktür. Bir önceki şekilde görüldüğü gibi eşitlik tel üzerindedir.

Aralıklar ikiden fazla kısımlara da bölünebilir. Bu durumda aralık kaç bölünmek isteniyorsa o sayı ile pay ve paydaları çarpılır. Mesela $4/3$ ü üç kısma bölelim. 3 ile çarpımlarından 12 ve 9 sayıları çıkar. Bundan sonra bu iki sayı arasındaki fark, aralığı bölmek istediğimiz sayı 3'e bölünür. Bu değerlerden birisi uzmâdan çıkarılarak veya suğrâya eklenerek orta sayılar bulunur. Buna göre 12, 11, 10, 9 sayıları bulunmuş olur.

Aralıkların Birbirlerinden Çıkarılması

Büyük bir aralıktan küçük bir aralık çıkarılmak istendiğinde eğer çıkarılacak olan oranın tiz tarafta kalması isteniyorsa, küçük aralığın küçük sayısı ile büyük aralığın büyük sayısı çarpılır. Sonra yine küçük aralığın küçüğü ile büyük aralığın küçüğü (paydalar) çarpılır. Bu iki sonuç iki taraf kabul edilir. Ardından orta sayıyı elde etmek için de büyük aralığın küçüğü ile küçük aralığın büyüğü çarpılır. Diyelim ki $3/2$ den $4/3$ ü çıkarıyoruz. Küçük aralığın küçüğü 3'ü büyük aralığın büyüğü 3 ile çarpalım. Çıkan 9 sayısı uzmâ taraftır. Aynı oranın 3'ünü büyük aralığın küçüğü 2 (paydalar) ile çarpalım. Çıkan 6 suğrâ sayıdır. Orta sayı için 2 ile 4'ü çarpacağız. 9, 8, 6 sayıları ortaya çıkar ki $9/8$ 'in tiz tarafta olmasını istediğimiz zaman yapılacak işlemdir. Burada $9/8$ tizde, 8 ile 6 arasında var olan $4/3$ oranı pestte kalmış olmaktadır. Çıkarılmak istenen oranın pestte kalmasını istiyorsak bu sefer payları birbiri ile çarpalım. Bu sonuç da 12'dir. Görülüyor ki 12, 9, 8 sayıları arasında $9/8$ oranı pestte kalmış olmaktadır.

Aralıkların toplanması, bölünmesi ve çıkarılması konuları Kindî'nin Risâlelerinde ve İhvân-ı Safâ'da yer almamaktadır.

Fârâbî bu konuya, "Ses aralıklarında basit sayısal münasebetler" başlığı altında yer vermiş ve detaylı olarak anlatmıştır.⁵³

İbn-i Sînâ ise eserinin ikinci makâlesini bu konuya ayırmıştır. İki fasla ayırdığı ikinci makâlenin birinci faslı, aralıkların birbirleri ile toplanması ve birbirlerinden çıkarılması, ikinci faslı da aralıkların iki katının alınması ve ikiye bölünmesi hakkındadır.⁵⁴

Sonraki edvâr kitaplarında aralıkların toplanması, çıkarılması, bölünmesi konulara yer verilmeye devam edilmiştir.⁵⁵

53 Fârâbî, s. 188-204.

54 eş-Şifâ, Cevâmi, s. 33-41

55 Ladikli, ikinci makâleyi tamamen bu konulara ayırmıştır. Bkz. Tekin, s. 102-110; Akdoğan, s.

Aralıkların Dörtlü İçerisinde Tertibi ve Cinsler

Aralıkların toplanması çıkarılması ve bölünmesine ilişkin matematik bilgilerini verdikten sonra Safiyyüddîn, lahnî aralıkları $-5/4$ 'ten $256/243$ 'e kadar-önce ilk dörtlü içerisinde tertip etmiştir. Bu da üç aralığı ve dört nağmeyi geçmez ve cins olarak isimlendirilir. Dörtlünün aynı oran değerine sahip üç aralığa bölünmesinin mümkün olmadığını belirtir.

Şimdi Safiyyüddîn'in cinslere verdiği isimlere gelelim.

Dörtlü içerisindeki aralıklardan en büyüğünün oranı diğer ikisinin toplamından büyük olur ise buna *Leyyin cins* denir. Bunun dışındakilerin hepsi *kavî cins* olarak adlandırılır. Bir dörtlü içerisinde diğer iki orandan büyük olan üç oran vardır. Bunlar $5/4$, $6/5$, $7/6$ 'dır. Örneğin $5/4$ 'ü dörtlüden çıkardığımız zaman $16/15$ kalır ki bu $5/4$ 'ten küçüktür. Aynı şekilde, dörtlüden $6/5$ 'i çıkardığımız zaman $10/9$, $7/6$ 'yı çıkarıldığımız zaman da geriye $8/7$ kalır ki bu oranlar çıkarılanlardan daha küçüktür.

Dörtlü içerisindeki büyük aralık tiz tarafta, pest tarafta veya ortada bulunabilir. Bu durum dörtlü içerisindeki aralıkların üçünün de oran değerlerinin farklı olduğu zaman mümkündür. Yani dörtlü üç değişik oranlı aralıktan oluşuyorsa her bir oran hem başa hem ortaya hem de sona gelir ve her bir cins altı sınıf olarak tertip edilir. Eğer bir dörtlü içerisindeki iki oran birbirine eşit ise ancak üç sınıf olarak tertip edilebilir ki bu daha sonra gelecektir.

Safiyyüddîn, *Leyyin cinsleri* taksime başlamadan önce dörtlü içerisindeki oranların dizilişini esas alarak bazı isimler vermiştir. Şöyle ki; üç aralıktan büyük olanı ortada ise *gayri muntazam (düzensiz)*, bu aralık tiz veya pest tarafta olur, ikinci büyük aralık ortada olur ise *muntazam mütetâlî (düzenli süreklî)*, ikinci büyük aralık tiz ya da pest tarafta olur ise *muntazam gayr-i mütetâlî (düzenli kesintili)* adını alır.

İlk dörtlü taksimine $4/3$ 'ten sonra dörtlü içerisindeki en büyük oran olan $5/4$ 'i çıkararak başlar. İlk olarak $4/3$ 'ten $5/4$ çıkarıldığı zaman geri kalanı iki eşit kısma bölerek üç aralığı tertip etmektedir. $4/3 \times 5/4 = 16/15$. $16/15$ de ikiye $32/31$, $31/30$ olarak bölünür. Buna göre ilk cins $5/4 \times 32/31 \times 31/30 = 4/3$ olarak üç aralıktan oluşturulmuştur.

Leyyin cins üç kısma ayrılmıştır. En büyük aralığı $5/4$ olan bu cins, Râsim, $6/5$ olan cins, Levnî, $7/6$ olan, Nâzım cins olarak adlandırılır. Bundan sonra $8/7$ gelecek ki bu oran dörtlü içerisinde diğer iki orandan büyük olmadığı için kavî cinslere geçilmiş olacak.

215-217; Çağdaş yazarlardan Rauf Yekta "Mûsikînin Mebâdî-i Riyâziyesi" başlığı altında bu konuyu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. *Türk Mûsikîsi Nazariyatı*, s. 35-45.

I. Sınıf	40	5/4	32	32/31	31	31/30	30	Düzenli-kesintili
II. Sınıf	620	5/4	496	31/30	480	32/31	465	Düzenli-sürekli
III. Sınıf	32	32/31	31	31/30	30	5/4	24	Düzenli-sürekli
IV. Sınıf	496	31/30	480	32/31	465	5/4	372	Düzenli-kesintili
V. Sınıf	160	32/31	155	5/4	124	31/30	120	Düzensiz
VI. Sınıf	124	31/30	120	5/4	96	32/30	93	Düzensiz

Şimdi Râsim cinsi ($5/4 \times 32/31 \times 31/30 = 4/3$) altı sınıf içinde taksim edelim. Sadece bunun altı sınıfını göstereceğiz. Diğerleri aynı metot üzere devam etmektedir ve tercümede her bir cins altı sınıfı ile açıkça yer almıştır.

Safiyüddîn, $4/3$ 'ten $5/4$ çıkarıldığı zaman kalan $16/15$ 'i iki kısma bölerek bu üç aralığı oluşturmuş idi. İkinci adımda $16/15$ 'i üç kısma böler ve ilk iki aralığı tek bir aralık yaparak üç aralığı oluşturur. $16/15$ üç kısma bölüldüğü zaman çıkan 48, 47, 46, 45 sayılarıdır ki, $48/46$ 'yı tek aralık yapar. Diğer aralık ise $46/45$ tir. Buna göre üç aralık şöyledir. $5/4 \times 24/23 \times 46/45 = 4/3$. Bu iki aralığı tek yaparak ikinci adımda teşkil ettiği cinsler *şed* olarak isimlendirilir. Birincisi zayıf olarak isimlendirilmekte idi.

Leyyin cinsin sınıfları şu şekilde tertip edilmiş olmaktadır.

Râsim (zayıf) : $5/4 \times 32/31 \times 31/30 = 4/3$.

Râsim (şed) : $5/4 \times 24/23 \times 46/45 = 4/3$.

Levnî (zayıf) : $6/5 \times 19/18 \times 20/19 = 4/3$.

Levnî (şed) : $6/5 \times 15/14 \times 28/27 = 4/3$.

Nâzım (zayıf) : $7/6 \times 16/15 \times 15/14 = 4/3$.

Nâzım (şed) : $7/6 \times 12/11 \times 22/21 = 4/3$.

Bundan sonra *kavî* (*kuvvetli*) cinsler gelir.

Birinci gayri muttasıl (kesintili) (zayıf) : $8/7 \times 14/13 \times 13/12 = 4/3$

Birinci kesintili (şed) : $8/7 \times 21/19 \times 19/18 = 4/3$.

İkinci kesintili (zayıf) : $9/8 \times 64/59 \times 59/54 = 4/3$.

İkinci kesintili (şed) : $9/8 \times 48/43 \times 86/81 = 4/3$.

Üçüncü kesintili (zayıf) : $10/9 \times 12/11 \times 11/10 = 4/3$.

Üçüncü kesintili (şed) : $10/9 \times 9/8 \times 16/15 = 4/3$.

Bundan sonra birbirine eşit iki oranı yan yana getirerek oluşturduğu cinsler gelir. Bunlar *zü't-tadî'f* (*iki katlı*) cinslerdir. Üç sınıf olarak tertip edilirler.

Birinci iki katlı : $8/7 \times 8/7 \times 49/48 = 4/3$

İkinci iki katlı : $9/8 \times 9/8 \times 256/243 = 4/3$

Üçüncü iki katlı : $10/9 \times 10/9 \times 27/25 = 4/3$

Safiyüddîn “ikinci iki katlı” cinsteki 256/243 için bakiyye aralığı adının verildiğini hatırlatır ve en çok kullanılan cinsin bu olduğunu ve zül-müddeteyn olarak adlandırıldığını belirtir.

Bundan sonra dörtlüden peşpeşe gelen iki oranla üç aralık tertip ediliyor ve bu cins de *muttasıl (süreklî)* olarak adlandırılıyor.

Birinci süreklî : $8/7 \times 9/8 \times 28/27 = 4/3$

İkinci süreklî : $9/8 \times 10/9 \times 16/15 = 4/3$

Üçüncü süreklî : $10/9 \times 11/10 \times 12/11 = 4/3$

Ardından dörtlüden art arda değil de bir oran atlayarak devam eden iki oran ile oluşturulan cinslere geçiliyor. *Munfasıl (ayrı)* olarak adlandırılan bu cinsler üç kısımdır.

Zayıf ayrı : $8/7 \times 10/9 \times 21/20 = 4/3$

Orta ayrı : $9/8 \times 11/10 \times 320/297 = 4/3$

Şed ayrı : $10/9 \times 12/11 \times 11/10 = 4/3$.

Safiyüddîn, dörtlüyü üç aralık olarak tertip ettiği cinsleri bitirdikten sonra “dörtlünün üç aralıktan oluşacağı genel kuralı”na⁵⁶ muhalif olarak dörtlünün dört aralığa bölünmesinin de mümkün olduğunu belirtir. Bu da en uygun olarak iki türlü tasnif edilir.

Birincisi : $13/12 \times 14/13 \times 13/12 \times 96/91 = 4/3$.

İkincisi : $13/12 \times 14/13 \times 15/14 \times 16/15 = 4/3$.

Bu ikincisi 24 sınıf olarak tertip edilmiş ve en uyumlusunun birinci sınıf (13/12, 14/13, 15/14, 16/15) olduğu belirtilmiş ve *birinci müfred cins* olarak adlandırılmıştır.

Safiyüddîn, dörtlüden 16/15’i çıkarıyor ve geri kalanı *ikinci müfred cins* olarak adlandırır. Birinci müfred cinsin aralıkları ile oluşturulan melodiye kendi zamanında İsfahân, ikinci müfred cinsle oluşturulan melodiye de Râhevî adının verildiğini ve bu iki müfred cinsin dışında beş nağmeden oluşan cins bulunmadığını belirtir.⁵⁷

Cinslerin Uyumlu ve Uyumsuzları

Safiyüddîn bu cinsleri; tam uyumlu, orta uyumlu ve zayıf/eksik uyumlu olmak üzere üçe ayırmaktadır.

Leyyin cinsin 36 sınıfı (râsim, levnî, nâzım sınıfları) zayıf uyumludurlar. Kullanılmazlar.

56 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 37.

57 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 41.

Kavî cinslerin *birincisi*, *altı sınıfı* ile en uyumlu olanı, en çok bilineni ve en fazla kullanılanıdır. İkincisi, üçüncüsü, dördüncüsü, beşincisi de böyledir. Altıncısı ise leyyin cinslere oranla orta uyumludur.⁵⁸ Sürekli ve ayrı cinsler de uyumlu ve çok kullanılan cinslerdir. *İki katlı cinsler (zû't-tadî'f)* –bütün sınıfları ile- kavî cinsin diğerlerine nisbetle zayıf uyumlu, leyyin cinslere nisbetle orta uyumludur.

Safiyüddîn devamla; bu cinsler içerisinde birbirlerine çok yakın oran değerlerinde olanların bulunduğunu ve bu yüzden aynı aralık gibi duyulduğunu ve bunların ayırt edilmesinin oldukça zor olduğunu belirtir. Mesela; *Kesintili cinsin* üç sınıfı ile, *sürekli cinsin* üç sınıfı birbirlerine, *birinci iki katlı* ile *ikinci iki katlı* da birbirine benzemektedirler. Ancak üç sınıfı ile *ikinci iki katlı* cins insan tabiatına daha uygun gelmektedir. Bunun sebebi *birinci iki katlı*daki bakiyye aralığının oldukça küçük olmasıdır. Bu yüzden onun yerine *ikinci iki katlı*nın ($9/8 \times 9/8 \times 256/243 = 4/3$) kullanıldığını belirtir.

Üçüncü *iki katlıya* gelince o da $-10/9$ ile $9/8$ birbirine yakın olduğu için *ikinci sürekli* cinsle benzer. Aynı şekilde *birinci sürekli* ile *birinci ve ikinci iki katlı* birbirlerine yakındır.

Beşli Cinsler

Safiyüddîn, tertip ettiği bir takım dörtlü dışı cinslerin aralıklarını verir ve bazılarına verilen isimleri kaydeder.

$14/13 \times 13/12 \times 36/35 \times 9/8 \times 10/9$ olarak tertip ettiği cinsi *en küçük müfred cins* olarak adlandırır ve zamanında buna *zîrefkend-i kûçek* dendiğini belirtir. Beşliden $5/4$ çıkarıldığında kalan $6/5$ 'in de ($14 \times 13 \times 13/12 \times 36/35 = 6/5$) müstakil bir cins olduğunu belirtir. Bu cinsin de kulağa hoş geldiğini ve sanatçıların bunu *zîrefkend* olarak isimlendirdiğini belirtir.⁵⁹

Safiyüddîn'e göre beşli şu şekilde de beş aralığa bölünebilir. $14/13 \times 8/7 \times 13/12 \times 13/12 \times 27/26 = 3/2$.

Yine beşli, $14/13 \times 8/7 \times 13/12 \times 14/13 \times 117/112 = 3/2$ olarak beş aralık ve altı nağmeden oluşturulabilir. Bu cinsi de sanat erbabı *Büzürk* olarak Safiyüddîn ise *en büyük müfred cins* olarak isimlendiriyor.⁶⁰

Bir cins de beşlinin $13/12 \times 27/26 \times 9/8 \times 10/9 \times 16/15 = 3/2$ olarak tertibi ile meydana getirilir. Yani burada $13/12$ ile $27/26 = 9/8$ 'dir. Bu tanînîye, *kesintili kavî cinsin (Üçüncü kesintili şed)*: $10/9 \times 9/8 \times 16/15 = 4/3$ aralıkları ile tertip edilen bir dörtlü eklenerek teşkil edilmiş olmaktadır.

58 Bunlar sırayla birinci kesintili cinslerin sınıflarıdır.

59 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 43.

60 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 44.

Yine 13/12 ve 27/16'dan oluşan tanînîye, birinci ve ikinci kesintili kavî cinslerle oluşturulan dörtlüler de eklenebilir. Ancak bu aralıklar birbirine oldukça yakındırlar. Safiyyüddîn bu risâleyi inceleyenin kendi saydığı cinsler dışında çok sayıda cins tertip etmesinin mümkün olduğunu belirtir.

Görüldüğü gibi Safiyyüddîn eserinde cinslere oldukça fazla yer ayrılmıştır. Bu konuyu detaylı olarak bir de Fârâbî ele almıştır. Ancak Kindî de “cinsler” başlığı altında tanînî, levnî ve te'lîfî olmak üzere üç çeşit cinsten bahsetmektedir. Tanînî cins tanînî-tanînî-fazla aralıklarından oluşur. Levnî, fazla-fazla-üç yarım tanînî olarak tertip edilmiştir. Te'lîfî cins ise, irha-irha-iki tanînî olarak tertip edilir.⁶¹

Fârâbî, “cinslerin tertibi ve sınıfları” başlığı altında leyyin ve kavî cinsleri detaylı bir şekilde ele almıştır. Fârâbî ile büyük bir benzerlik arz etmesine rağmen Safiyyüddîn cinslerin tertibini anlattığı üçüncü makâlede Farâbî'nin ismine hiç yer vermemiştir.⁶²

İbn Sînâ, Şifâ'nın üçüncü makâlesini cinslere ayırmıştır. Üç aralık ve dört nağmeden oluştuklarını belirttiği cinsleri lahnî aralıklar olarak adlandırmıştır. Kavî cinsler makâlenin üçüncü, leyyin cinsler dördüncü faslında ele alınmıştır.⁶³

Safiyyüddîn'den sonra yazılan edvârların bazılarında bu konu detaylı olarak ele alınmıştır.⁶⁴

Çağdaş yazarlardan Rauf Yekta bu konuyu ele almış ve Safiyyüddîn ile tamamen paralel işlemiştir.⁶⁵ Rauf Yekta Safiyyüddîn'in anlattığı bütün cinsleri ele aldıktan sonra şu açıklamayı yapar. “Bu yorucu meşgaleden sonra birbiriyle uyum arzeden kaç tane dörtlü elde edilmiştir? diye sorulacaktır. Cevaben ve biraz da mahcubiyetle yalnız dört adet uyumluluğuna hükmedilmiş dörtlü elde edilmiştir cevabını vereceğiz. Diğerleri nazariye kitaplarında uyumaya mahkum edilmiştir. Buna ilaveten bu kadar yüzyıl geçtikten sonra bunlar Yunan mûsikisinde cinslerin esrarını ortadan kaldırmak isterken onları gerçekleştirmek konusunda semere vermeyen çalışmalara teşebbüs etmiş olan Avrupalı sanatkarların fikirlerini bulandırmışlardır.”⁶⁶

Cinsler bölümünü Kindî'nin bur cümlesini naklederek bitirmek istiyorum. Kindî şöyle der; “Filozofların genel adeti, ilmü'l-evsat da denilen matematik ilmi ile pratik (egzersiz) yapmaktır.”⁶⁷

61 Detaylı bilgi için bkz. *Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf*, (Turabi, tez. s. 124).

62 Fârâbî, s. 278-317.

63 Detaylar için bkz. *eş-Şifâ, Cevâmî*, s. 45-56.

64 Bkz. Tekin, s. 112 vd.; Ladikli eserinde cinslere önemli bir yer ayırırken Şîrvânî, “Muhtasar eserinin kapasitesini aşacağı için yer vermediğini” belirtmiştir. Bkz. Akdoğan, s. 222.

65 Yekta, *Türk Mûsikîsi*, s. 59.

66 Yekta, a.g.e., s. 63.

67 Kindî, *Kitâbu'l-Musavvitâtî'l-Veteriyye*, (Turabi, tez, s. 134)

Şerefiyyenin Dördüncü Makalesi
(Büyük Tabakalar İçerisinde Cinslerin Tertibi) ⁶⁸
Dörtlülerin İki Oktav İçerisinde Tertibi

Safiyüddîn bu bölümde ilk olarak dörtlüleri iki oktav içerisinde tertip etmektedir. Buna geçmeden önce iki oktavı kendileri ile kurduğu beşli, dörtlü ve tanînî aralıkları ile ilgili şu hatırlatmayı yapar. “Bilindiği gibi oktav aralığından dörtlü çıkarıldığı zaman beşli, beşliden dörtlü çıkarıldığı zaman tanînî kalmaktadır.” Yani; $2/1 \div 4/3 = 3/2$, $3/2 \div 4/3 = 9/8$.

Safiyüddîn iki oktav içerisinde tertip ettiği dörtlülere “*tabaka*” adını verir ve sırayla onları birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü tabaka olarak ifade eder. Tanînî'ye de bu tertip içerisinde “*fâsıla*” adını verir. Buna göre bir oktav iki tabaka ve bir fâsıladan, iki oktav da dört tabaka ve iki fâsıladan oluşmuş olmaktadır.

Yukarda belirtilen dörtlü ve tanînîleri iki oktav içerisinde dokuz sınıf olarak tertip eder. İlk üç sınıfta fâsıla pest tarafta, dörtlüler tiz tarafta, ikinci üç sınıfta fâsıla tiz tarafta, dörtlüler pestte, üçüncü üç sınıfta ise fâsıllar ortada dörtlüler tizde ve pesttedir. İkinci oktav içerisinde de aynı şekilde iki dörtlü ve bir tanînî bulunmaktadır. İkinci oktavda tanînîler her bir sınıfta yer değiştirmekte, pestte, tizde veya ortada bulunmaktadırlar. Safiyüddîn dörtlülere C, tanînîye de B işareti koymuş ve tertip ettiği bu iki oktavlık dizileri;

İki fâsıla (tanînî) de pest tarafta ise; Munfasılı'l-eskal,

Fâsıllar tiz tarafta olursa; Munfasılı'l-ehad,

Birinci fâsıla pestte, diğeri tiz tarafta olur, araya dörtlüler girerse; Muttasıl,

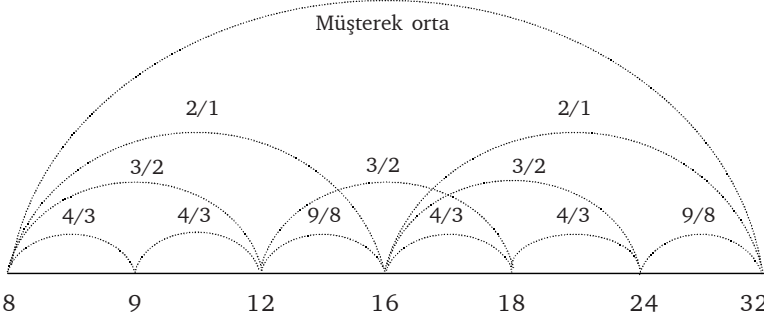
İki fâsıla da dörtlüler arasında olursa; Munfasılı'l-evsat veya fâsılatu'l-vustâ olarak adlandırmıştır.

Dörtlü ve tanînîlerle iki oktav içerisinde tertip ettiği bu dokuz sınıfın rumuzu, oranları ve isimleri şöyledir:⁶⁹

68 Safiyüddîn Dördüncü Makâle'nin başlığını böyle koysa da bu makâle eserde en büyük makâledir. Cinsleri büyük tabakalar içerisinde tertip ettikten sonra, ileride görüleceği gibi bir çok konuya daha bu makâlede yer vermektedir.

69 Buraya sadece ilk cetveli alarak diğer sınıfların oranlarına yer veriyoruz. Diğer cetveller için bkz.Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 51-54.

- I. C-C-B B-C-C: $4/3 \times 4/3 \times 9/8 \times 9/8 \times 4/3 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-ehad
İki oktav

- II. C-C-B C-B-C: $4/3 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-ehad el-evsat
III. B-C-C B-C-C: $9/8 \times 4/3 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-eskal
IV. B-C-C C-C-B: $9/8 \times 4/3 \times 4/3 \times 4/3 \times 9/8 = 4$: Munfasılı'l-eskal el-ehad
V. B-C-C C-B-C: $9/8 \times 4/3 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-eskal el-evsat
VI. C-B-C C-B-C: $4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-evsat
VII. C-B-C C-C-B: $4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 4/3 \times 9/8 = 4$: Munfasılı'l-evsat el-ehad
VIII. C-B-C B-C-C: $4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 9/8 \times 4/3 \times 4/3 = 4$: Munfasılı'l-evsat el-eskal
Dörtlüler yukarıdaki gibi bir araya getirilerek iki oktav düzenlenmiştir.⁷⁰

İki Oktavdaki 15 Perde

Safiyüddîn iki oktav içerisindeki on beş temel nağmeyi aşağıdaki şekilde belirlemektedir.

İki dörtlü içerisinde altı aralık ve yedi nağme bulunmaktadır. Bu da $16/9$ (yedili) oranıdır. Buna noksan cem' denir. Oktavın tamamlanması için bir $9/8$ gerekmektedir. Bu da tabakaların tertibinde "fâsıla" olarak adlandırılır. Bu fâsıla $16/9$ 'a eklenirse devir tamamlanır ve her cem' (oktav) sekiz nağme ve yedi aralıktan oluşmuş olur. İki dörtlüye bir dörtlü daha ilave edersek o zaman 10 aralık ve 11 nağmeden müteşekkil bir cem' elde edilmiş olur. İşte bu oktav ve dörtlü aralığıdır.⁷¹ Oktav ve dörtlünün de eskiler

70 Fârâbî de tanînî(fâsıla)-dörtlü-dörtlü tertibine munfasılı'l-eskal, dörtlü-dörtlü-tanînî tertibine munfasılı'l-ehad, dörtlü-tanînî-dörtlü tertibini ise munfasılı'l-evsat adını vermiştir. Bu tertibi iki oktav içerisinde de yapmış ve "tanînî-dörtlü-dörtlü tanînî-dörtlü-dörtlü" tertibine "munfasıl cem-i tam", "dörtlü-dörtlü-tanînî dörtlü-dörtlü-tanînî" tertibine, "muttasıl cem-i tam", "dörtlü-tanînî-dörtlü dörtlü-tanînî-dörtlü" tertibine ise "cem'ul-ictima" adını vermiştir. Fârâbî, Safiyüddîn gibi dörtlüler için C, tanînî aralıkları için B remzini koymamıştır. Bkz. Fârâbî, s. 329-332; Bu konu Ladiklî'de tamamen Şerefiyye'deki gibi işlenmiştir. Bkz. Tekin, s. 88-93.

71 $2/1 \times 4/3 = 8/3$.

tarafından tam cem' (cem'i kâmil) olarak adlandırılmasını Safiyüddîn doğru bulmuyor. Çünkü tam cem'in bütün sesleri içermesi gerektiğinden, oktav ve iki oktavı tam cem' kabul etmek gerektiği görüşündedir.⁷²

Yine oktav ve dörtlüye bir tanînî eklendiği zaman 12 nağme 11 aralık-tan oluşan oktav ve beşli ortaya çıkmış olur. Buna dördüncü dörtlüyü eklersek devir tizleri ile de tamamlanır. Böylece 15 nağme, 14 aralıktan oluşan ve tam cem' olarak adlandırılan iki oktavlık dizi oluşmuş olur.⁷³

İki oktavlık "büyük mükemmel sistem" olarak adlandırılan bu dizi eski Grek müziği kaynaklarında olduğu gibi⁷⁴ İslam dünyasında yazılan hemen bütün edvârlarda aynı isimlerle yer almıştır. Kindî "cem'" başlığı altında isimleri biraz değişik olsa da iki oktav içinde 15 nağmeden bahsetmiştir. Udda açık bam teline (A) "mefrûda" ikinci zîrdeki (A) yı da "hâddetü'l-haddât" olarak isimlendirmiştir.⁷⁵

Fârâbî, "cem-i tam" dediği iki oktav içerisindeki bu 15 nağmeye aynı isimleri vermiştir. Yunanca isimleri de cetvelde yer almıştır. Ancak nağmelere verilen remizler Safiyüddîn'inverdiklerinden farklıdır. Fârâbî, sırasıyla, A, C, D, h, Z, H, T, Y, K, L, M, N, S, A (Ayn) ve F remizlerini kullanmıştır.⁷⁶ İbn-i Sînâ ise 15 nağmeden oluşan cem-i tam'dan bahsetmiş fakat bu isim ve remizlere yer vermemiştir.⁷⁷

Safiyüddîn, bu iki oktavda tertip edilen nağmelerin Yunanca ve Arapça isimlerini kaydetmiş ve ebced harfleri ile remizlerini koymuştur.⁷⁸

Dörtlülerin Bir Oktav İçerisinde, Cinslerdeki Aralıklar İle Tertibi

Safiyüddîn üçüncü makâlede oluşturduğu cinslerden bazıları ile "munfasılu'l-ehad'ı" düzenlemektedir. Munfasılu'l-ehad'in (C-C-B): $4/3 \times 4/3 \times 9/8 = 2/1$ aralıklarından oluşmakta olduğunu hatırlayalım. Yukarıdaki nağmelere verilen isimleri de kullanarak munfasılu'l-ehad ($4/3 \times 4/3 \times 9/8 = 2/1$) içerisindeki dörtlüleri önce "birinci kesintili kavî cinsin" aralıkları ile tertip eder. "Birinci kesintili kavî cinsin" aralıkları ise $8/7 \times 14/13 \times 13/12 = 4/3$ idi. Birinci ve ikinci dörtlüyü bu aralıklardan oluşturur ve sonuna devrin tamlan-

72 Aynı görüş için bkz. Fârâbî, s. 327; İbn Sînâ, *eş-Şifâ, Cevâmi*, s. 63; Tekin, s. 82.

73 $8/3 \times 9/8 = 6/2 = 3$ Bu oktav ve beşlidir. Buna bir dörtlü eklenirse $6/2 \times 4/3 = 4/1 = 4$ oranı çıkar ki iki oktav oramıdır.

74 Bkz. Can, s. 41, 65.

75 Bkz. *Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lîf* (Turabi, tez. s. 118-120).

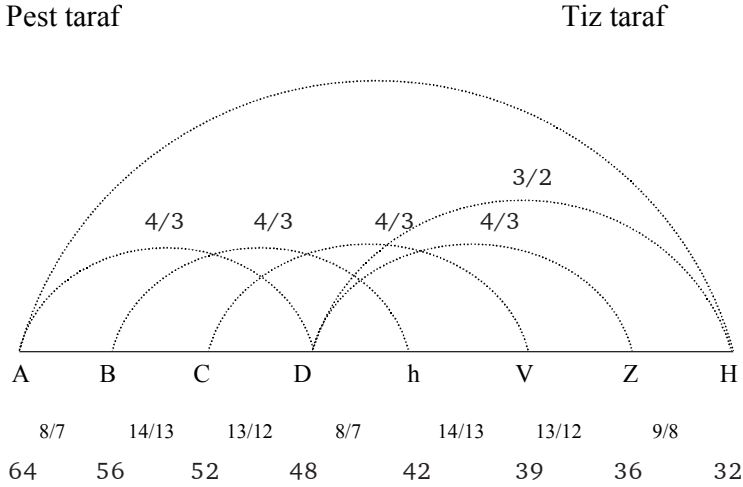
76 Bkz. Fârâbî, s. 336 vd.

77 Bkz. *eş-Şifâ, Cevâmi*, s. 63.

78 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 57; Ayrıca bkz. Tekin, s. 93-96; Rauf Yekta, *Türk Müsiki Nazarıyâtı*, s. 56.

ması için $9/8$ koyar. Safiyyüddîn, leyyin cinsler uyumsuz, kavî cinslerin bazıları da birbirine çok yakın değerlerde olduğu için kullanılmadıklarını burada ifade eder.

I. Pest munfasılı'l-ehad, "birinci kesintili kavî cinsin" aralıkları ile edilince şu aralıklardan oluşmuş olmaktadır.

Munfasılı'l-ehad'in iki dörtlüsü A-D ile D-Z "birinci kesintili kavî cinsin" aralıkları ile yukarıdaki gibi tertip edilir. Safiyyüddîn bu oktav içerisindeki bazı perdelerin birbirlerine oranlarını da zaman zaman vermiş ve bazı aralıklardan da bahsetmiştir. Tercümede açıkça yer aldığı için hepsini buraya tekrar almıyoruz. Mesela; yukarıdaki oktavda son dörtlü ile birleşen $9/8$ olmasa idi beşli ($3/2$) oranının bu dizi içerisinde bulunmayacağını hatırlatır. Yine yukarıdaki oktavda iki tane $7/6$ oranlı aralık bulunduğunu belirtir. Bu oran B-D ve h-Z arasında mevcuttur.⁷⁹

II. Munfasılı'l-ehad, "ikinci kesintili cinsin" aralıkları ile tertip edilir. Oranları şöyledir. $9/8 \times 64/59 \times 59/49 \times 9/8 \times 64/59 \times 59/54 \times 9/8 = 2/1$.

III. "Üçüncü kesintili cinsin" aralıkları ile tertip edilir.

$10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 = 2/1$.

IV. "Birinci sürekli cinsin" aralıkları ile tertip edilir.

$8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 9/8 = 2/1$.

V. "İkinci sürekli cinsin" aralıkları ile tertip edilir.

$9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 = 2/1$.

79 Yani; $14/13 \times 13/12 = 7/6$

VI. “Üçüncü sürekli cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 9/8 = 2/1.$$

VII. “Birinci iki katlı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 9/8 = 2/1.$$

VIII. “İkinci iki katlı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 = 2/1.$$

IX. “Üçüncü iki katlı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 9/8 = 2/1.$$

X. “Birinci ayrı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 9/8 = 2/1.$$

XI. “Orta ayrı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 = 2/1.$$

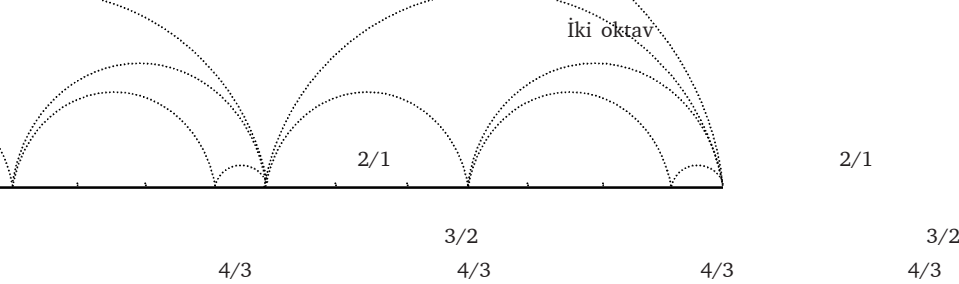
XII. “Şed ayrı cinsin” aralıkları ile tertip edilir.

$$10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 = 2/1.$$

Dörtlülerin İki Oktav İçerisinde, Cinslerdeki Aralıklar İle Tertibi

Safiyüddîn buraya kadar “munfasılı'l-ehad'ı” pest sekizlide kavî cinslerin aralıkları ile tertip etti. Şimdi ise aynı işlemi iki oktav içerisinde, yine munfasılı'l-ehad tertibiyle, yukarıdaki kavî cinslerin çeşitleri ile düzenleyecektir. Bu da 12 çeşittir. İlk cetveli alıyoruz. Diğerleri aynı tertip üzere devam etmektedir. Munfasılı'l-ehad'ın pest oktavdaki tertibinin aynısını iki oktav içerisinde yapmaktadır. Oranları aşağıdadır.⁸⁰

I. “Birinci kesintili cinsin” aralıkları ile tertibi.

A	B	C	D	h	V	Z	H	T	Y	K	L	M	N	S
$\frac{8}{7}$	$\frac{14}{13}$	$\frac{13}{12}$	$\frac{8}{7}$	$\frac{14}{13}$	$\frac{13}{12}$	$\frac{9}{8}$	$\frac{8}{7}$	$\frac{14}{13}$	$\frac{13}{12}$	$\frac{8}{7}$	$\frac{14}{13}$	$\frac{13}{12}$	$\frac{9}{8}$	
128	112	104	96	84	78	72	64	56	52	48	42	39	36	32

80 Cetveller için bkz. Arslan, Şerefiyye Trc. s. 66-71.

II. “İkinci kesintili cinsin” aralıkları ile tertibi ile oranları: $9/8 \times 64/59 \times 59/54 \times 9/8 \times 64/59 \times 59/54 \times 9/8 \times 9/8 \times 64/59 \times 59/54 \times 9/8 \times 64/59 \times 59/54 \times 9/8 = 4/1 = 4$.

III. “Üçüncü kesintili cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 = 4$.

IV. “Birinci sürekli cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 9/8 \times 8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 8/7 \times 9/8 \times 28/27 \times 9/8 = 4$.

V. “İkinci sürekli cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 \times 10/9 \times 16/15 \times 9/8 = 4$.

VI. “Üçüncü sürekli cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 9/8 \times 10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 10/9 \times 11/10 \times 12/11 \times 9/8 = 4$.

VII. “Birinci iki katlı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 9/8 \times 8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 8/7 \times 8/7 \times 49/48 \times 9/8 = 4$.

VIII. “İkinci iki katlı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 \times 9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 = 4$.

IX. “Üçüncü iki katlı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 9/8 \times 10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 10/9 \times 10/9 \times 27/25 \times 9/8 = 4$.

X. “Birinci ayrı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 9/8 \times 8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 8/7 \times 10/9 \times 21/20 \times 9/8 = 4$.

XI. “Orta ayrı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 \times 9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 \times 11/10 \times 320/297 \times 9/8 = 4$.

XII. “Şed ayrı cinsin” aralıkları ile tertibi ve oranları: $10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 10/9 \times 12/11 \times 11/10 \times 9/8 = 4$.

Safiyüddîn; bu dizilerin, incelendiği zaman en uyumlu, insan tabiatına en hoş gelenlerinin “iki katlı cinsin” iki dizisi ile ($9/8 \times 9/8 \times 256/243 = 4/3$ ve $10/9 \times 10/9 \times 27/25 = 4/3$) “ikinci sürekli cins” ($9/8 \times 10/9 \times 16/15 = 4/3$) ve dört “müfred” cins olduğunun görüleceğini belirtir. Ancak müfred cinslerin denklemleri ile toplanmadığını, “birinci müfred cinsin”⁸¹ aralıklarının bir-birine çok yakın değerlerde olduğu için uyumsuz olduğunu ifade eder. “Bü-

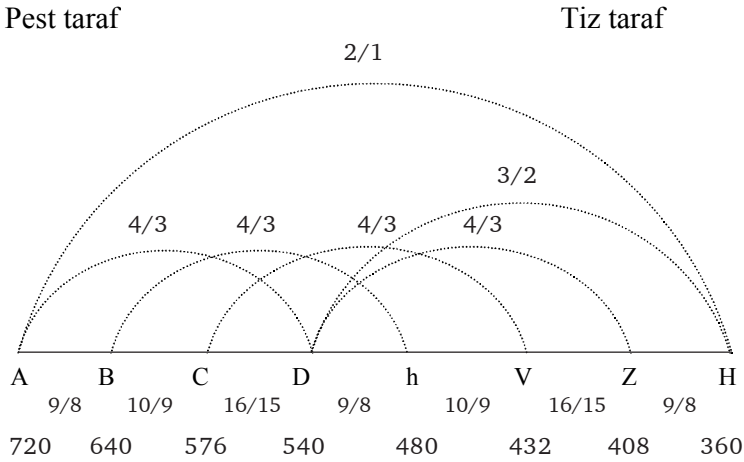
81 $13/12 \times 14/13 \times 15/14 \times 16/15 = 4/3$.

82 $14/13 \times 8/7 \times 13/12 \times 14/13 \times 117/112 = 3/2$.

yük müfred cinsin”,⁸² “orta ve küçük müfred cinslerin” oktavdan küçük olduğu için⁸³ burada kullanılmadığını açıklar. “İki katlı cinsin” yukarıda belirtilen iki sınıfı (ikinci ve üçüncü iki katlı) ile “ikinci süreklinin” sınıflarından da üç sınıfın en uyumlu cinsler olduğunu belirtir.

Dizilerdeki Ortak Sesler

Bunların dışında, yani eklenen ve kendisine eklenen cinslerin dışında başka cinslerin tertip edilebilir. Safiyüddîn bir örnekle bunu şöyle anlatır. Pest oktavda “ikinci sürekli cinsin” aralıkları ile tertip edilmiş diziyi ele alalım.

Buradaki $9/8 \times 10/9 \times 16/15 = 4/3$ dizilişi “ikinci sürekli cinsin” birinci sınıfının oranlarıdır. Aynı cinsin üçüncü sınıfı ise $10/9 \times 16/15 \times 9/8 = 4/3$ şeklinde idi.⁸⁴ Bu üçüncü sınıf da burada B-h arasında mevcuttur. Bu da bir dördüldür. Normal olarak ilk dördlü (A-D) ikinci dördlü (D-Z) ve bir tanînî (Z-h) ile yukarıdaki diziler oluşturulmuştur. Ancak bu diziler içerisinde burada anlatıldığı gibi bir çok dördüle bu şekilde rastlamak mümkündür. İşte Safiyüddîn’in “eklediğimiz ve kendisine eklenen dışında başka cinsler” dediği bunlardır. Şekiller incelendiği zaman kolaylıkla anlaşılacaktır. Safiyüddîn bunlara “*bahr*” adını vermektedir.

Burada B-h arasındaki dördlü ikinci bahir olarak kabul edilir. Yine C-V dördlüsü de “ikinci sürekli cinsin” altıncı sınıfının oranlarıdır ve bu da bu

83 Müfred cinsler için bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 43-44.

84 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 35.

dizi içerisinde üçüncü bahr olarak adlandırılır. D-Z dörtlüsü de dördüncü bahirdir ve oranları birinci dörtlünün aynısıdır. h-H dörtlüsü de ikinci dörtlü ile aynı değerlere sahiptir. Bir oktav içerisindeki bu bahirlerin toplamına Safiyyüddîn “şed” adını vermektedir.

Safiyyüddîn, yukarıda anlattığı bahirleri (dörtlü) Edvâr’ında bir oktav içerisinde Rast dizisi perdeleri ile vermiştir.⁸⁵ Şerefiyye’de ise arızasız seslerle verdiği iki oktav içerisinde bulunan sekiz ayrı oktavı cetvelle göstermiştir.⁸⁶

Telli Aletlerin ve Ud’un Akordu

Safiyyüddîn, bütün seslerin tek bir tel üzerinde mevcut olduğunu ancak beste yapmak ve icrâ etmek için tek bir telin yeterli olmadığını ve bunun için iki, üç, dört veya daha fazla telli aletler icad edildiğini ifade eder.

İki telli aletler çeşitli şekillerde akort edilebilir. En çok kullanılan akort düzeni dörtlü akorttur. Yani üst telin 3/4’ünden çıkan ses ile alt telin açık halinden çıkan sesin eşit olduğu akorttur. Bunu Safiyyüddîn “iki telin hükümü” başlığı altında Edvâr’da anlattığını belirtir ve kısa tutar.⁸⁷

Bundan sonra aletlerin en mükemmeli ve meşhuru olarak adlandırdığı udun akorduna geçer. Ud beş tellidir. En üst tel bam, ondan sonra sırayla mesles, mesnâ, zîr ve hâd telleri gelir.

Ud sazı, İhvân-ı Safâ’da da aletlerin en mükemmeli⁸⁸ Fârâbî’de, aletlerin en meşhuru olarak adlandırılır.⁸⁹ Aynı görüş daha sonraki kitaplarda da zikredilir. Ud-i kâmil denmesinin sebebi bütün sesleri ihtiva etmesi sebebiyledir.⁹⁰

Tellere verilen bam, mesles, mesnâ ve zîr isimleri bütün edvâr kitaplarında aynıdır.⁹¹ Ayrıca Kindî kendi zamanında zîr telinin altına hâdd ismiyle bir tel daha bağlayanlardan bahsetmiş, bunu yaparken beş unsuru, beş duyuyu, beş parmak ve gezegeni ve beş arûz dairesini dikkate aldıklarını

85 Bkz. Uygun, s. 89.

86 Bkz. trc. s. 73; Alişah ise iki oktavlık Uşşak dizisi içerisinde gösterdiği bir oktavlık yedi adet diziyi isimleri ile vermiş ve bu tam dizilerin “envâ-çeşitler” olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Çakır, s. 48; Ayrıca bkz. Tekin, s. 153.

87 Bkz. Uygun, s. 91.

88 A.g.e., s.148.

89 A.g.e., s. 498.

90 Tekin, s. 178.

91 Kindî hem *Kitâbu’l-Musavvâtî’l-Veteriyye*’de (Bkz. Turabi, tez. s. 149-153) he de *Risâle fî Eczâi Hubriyye*’de (s. 163-167) udun bu tellerinden uzunca bahsederve gök cisimleri, doğa hadiseleri ve insan ahlakı ile duygu ve davranışları arasında irtibatlar kurar. Ayrıca bkz. *İhvân-ı Safâ*, s. 149, Fârâbî, s. 502 vd., *eş-Şifâ*, *Cevâmî*, s. 148.

belirtmiştir.⁹² Fârâbî aletlerde nağme üretilmesi konusunu anlatırken ud aletine büyük bir yer ayırmış, ud aletinin yukarıda adı geçen dört telinin nağmeleri ve çok çeşitli akort düzenini ele almış ve sonunda tam cem'e (iki oktav/hâddetu'l-hâddât) ulaşabilmek için bahsettiği üç yoldan birisinin de ud aletine beşinci bir tel eklemek olduğunu belirtmiştir. Beşinci tel üzerinde bınsır parmağının bastığı perde ile iki oktav tamamlanmış olmaktadır.⁹³

Sonraki eserlerde ud aleti hâdd ile birlikte beş tellidir.⁹⁴ Udun akordu ise dörtlü akorttur. Yani her açık teli bir üsttekinin dörtte üçüne eşit kılmaktır. Bu durumda en üstteki bamin açık hali ile en alt telde bınsırın bastığı perde arasında iki oktav vardır. A-Lh.Bu iki perdenin ortası mesnâ telinin 8/9 undan çıkan YH perdesidir ve bir oktavdır.

Elimizde mevcut bütün edvâr kitaplarında udun telleri arasındaki akort düzeni dörtlü akorttur. Fârâbî'ye göre bilinen/normal akort, her telin hınsır perdesinden çıkan ses ile bir alt telin açık halinden çıkan sesin eşit olduğu akorttur.⁹⁵ Bu ifade Safiyüddîn'in yukardaki açıklaması ile aynıdır. Kindî ve İhvân-ı Safâ'da da akort dörtlüdür.⁹⁶

Ud Üzerinde 17 Perdenin Tespiti

Safiyüddîn, önce ud'un bam teli üzerindeki ilk dörtlü içerisindeki yedi perdenin ne şekilde tesbit edildiğini anlatır. Önce A-M telini zül-müdde-teyn adını verdiği "ikinci iki katlı cinsin" oranları (9/8-9/8-256/243 ton-ton-limma) ile bölerek bam telinin perdelerini yerleştirmeye başlar. Safiyüddîn Edvârda "desâtînin kısımları" başlığı altında yaptığı gibi önce oktav, sonra dörtlü, daha sonra beşli olarak devam eden biçimde bir oktavı 17 aralığa bölmemiştir. Şerefiyye'de ud'un bam teli üzerindeki ilk dörtlüdeki perdeleri bularak göstermiş diğerlerinin bulunma işlemini yapmamış sadece perde isimlerine işaret etmiştir.

Önce A-M telini dokuza böler birinci kısmın sonuna D koyar. $1/1 \times 9/8 = 9/8$. Bu tanînî aralığıdır. Yani D nağmesi A'nın 8/9 undan çıkar.

D-M yi dokuza böler ve bir bölüm D ye ekleyerek Z perdesini bulur. Bu, D' ye bir tanînî eklemek demektir. $(9/8 \times 9/8 = 81/64)$ bu en büyük üçlü aralıktır.

92 A.g.e., s. 142.

93 Farabî, s. 588-592.

94 eş-Şifâ, Cevâmi, s. 148; Çakır, s. 103.

95 Fârâbî, s. 597. Fârâbî, burada udun çeşitli akort düzenlerinden bahsetmektedir ki "farklı akortlarla icra" konusunda bunlara yer verilecektir.

96 Kindî, *er-Risâletü'l-Kübrâ fi't-Te'lîf*, (Turabî, tez, s. 176); *İhvân-ı Safâ*, s. 149; eş-Şifâ, Cevâmi, s. 148. Detaylı bilgi için bkz. Can, s. 57 vd.

Bir dörtlünün tamamlanabilmesi için bir bakiyye (256/243) aralığı kalmaktadır. Dörtlüden üçlüyü çıkarırsak bu sonuca ulaşabiliriz. $4/3 \div 81/64 = 256/243$. Böylece bam telinin perdeleri, A-D-Z-H dörtlüsü ton-ton limma şeklinde bulunmuş oldu. Bu perdelerden D, sebbâbe, Z, bınsır, H, hınsır parmaklarının bastığı perdelerdir ve bu parmakların isimlerini almıştır.

Safiyüddin bu aşamada dörtlüyü, 256/243-9/8-9/8 limma-ton-ton aralıklarına bölerek dörtlü içerisindeki diğer sesleri (B, C, h, V) elde eder. Bunun için;

H-M'yi sekiz kısma bölüp bir kısmı kendi üzerine ekler. Buhperdesidir. Bu dörtlüden bir tanînî çıkarmak ($4/3 \div 9/8 = 32/27$) veya tanînîye bir bakiyye eklemek ($9/8 \times 256/243 = 32/27$) demektir.

h-M aynı işlemle sekiz kısma bölünmüş bir kısım kendi üzerine eklenmiş ve B perdesi bulunmuştur. Bu da h'den bir tanînî çıkarmak ($32/27 \div 9/8 = 256/243$) veya A'ya bir bakiyye eklemek ($1/1 \times 256/243 = 256/243$) demektir. Bu perde "zâyid" olarak adlandırılır. A-B-h-H perdeleri dörtlünün limma-ton-ton tertibidir.

Sonra B-M'yi dört kısma bölüp birinci kısmın sonundan T perdesi elde edilir. ($256/243 \times 4/3 = 1024/729$). Bu, bakiyyeye dörtlü veya dörtlüye bakiyye eklemek demektir. Bu mesles telinin ilk perdesidir. Zâid olarak adlandırılır.

Şimdi de V perdesini bulmak için T-M sekiz kısma bölünür ve buna bir kısım eklenir. V ile T arası tanînî olduğu için bu aynı zamanda T'den bir tanînî çıkarmak demektir. ($1024/729 \div 9/8 = 8192/6561$) Bu perde aynı zamanda h'ye bir bakiyye eklenerek de bulunabilir. ($32/27 \times 256/243 = 8192/6561$) V perdesi zelzel vustâsının bastığı perdedir.

V-M'yi sekiz kısma bölüp V'den peste doğru bir kısım eklenir ve C perdesi bulunur. ($8192/6561 \div 9/8 = 65536/59049$) Buna mücenneb perdesi adı verilir. Buraya kadar Safiyüddîn bam teli üzerindeki dörtlü içerisinde bilinen yedi perdeyi bu şekilde tesbit etmiş oldu.

Bundan sonra diğer tellerdeki perdeler sadece işaret eder. Meslesin boş hali; H, zâyidi; T, mücennebi; Y, sebbâbesi; YA, kadîm vustâsı; YB, zelzel vustâsı; YC, bınsır; YD, hınsır; Yh perdeleridir.

Mesnânın açık hali; Yh, zâyidi; YV, mücennebi; YZ, sebbâbesi; YH'dir ve burada pest sekizli tamamlanmış olur. Zîra bu perde A'nın oktavidir. Ud üzerindeki bu perdeler tiz oktavdaki perdeleri ile Edvâr ve Şerefiyye'de bir ud cetveli üzerinde şu şekilde gösterilmiştir.⁹⁷

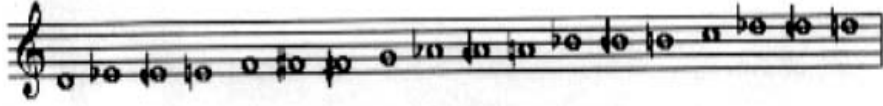
97 Uygun, s. 92; Arslan, Şerefiyye Trc. s. 75.

Safiyüddîn bامdan sonra diğer teller üzerindeki perdeleri, isimlerini vererek göstermiştir. Ancak Edvâr'ında bir oktavı 17 aralığa bölme işlemini detaylı olarak anlatmış ve bu anlatım şekli sonraki edvârlarda ve yeni çalışmalarda devam ettirilmiştir.⁹⁸ Bu 17 perde (oktavı ile 18) başlangıç sesine uzaklıkları ile aşığıdaki gibi gösterilmiştir.

		No	Per. Adı	Oran			Sent
		1	A (ا)	1/1			0,00
		2	B (ب)	256/243			90,22
H	Z	3 v	C (ج) D	C	65536/59049	180,45	
Yh	YD	4 YC	D (د) YA	Y	9/8	203,91	
		5	H (ه) YA	Y	32/27	294,13	
KB	KA	6 K	V (و) YH	YZ	8192/6561	384,36	
		7	Z (ز) YH	YZ	81/64	407,82	
KT	KH	8 KZ	H (ح) Kh	KD	4/3B	498,04	
		9	T (ط) Kh	KD	1024/729	588,27	
LV	Lh	10 LD	Y (ي) LB	LA	262144/177147	678,49	
		11	YA (يا)		3/2	701,96	
hmsır	Dmsır	12	YB (يب) Sebbābe	mücemmeh-i sebbābe	128/81	792,18	
	zed'zel vusfāsı	13	YC (يح) Sebbābe	ayyd	32768/19683	882,40	
		14	YD (يد) Sebbābe	ayyd	27/16	905,87	
		15	Yh (يه) Sebbābe	ayyd	16/9	996,09	
		16	YV (يـو) Sebbābe		4096/2187	1086,31	
		17	YZ (يـز) Sebbābe		1048576/531441	1176,54	
		18	YH (يـح) Sebbābe		2/1	1200,00	

98 Uygun, s. 66-67 ve 136-145; Çakır, s. 63; Tekin, 72-73; Ayrıca bkz. Yalçın Tura, *Türk Müsikişinin Meseleleri*, İstanbul, 1988, s. 182-184; Can, s. 156-157; Bardakçı, *Meragah Abdülkadir*, İstanbul, 1986, s. 56-57.

Bu perdeler porte üzerinde şu şekilde gösterilmektedir.

A B C D h V Z H T Y YA YB YC YD Yh YV YZ YH

Makam Dizileri

Safiyüddîn, tanînî, mücenneb ve bakîyye aralıklarının uyumlu tertiplerini anlattıktan sonra bu aralıklarla makam dizilerini oluşturmaya başlar. Yukarıda saydığı dizilere kendi zamanındaki icrâcılarının aşağıdaki isimleri verdiklerini belirtir ve aralıklarını verir.

1	Uşşâk	T-T-B	A-D-Z-H
2	Nevâ	T-B-T	A-D-h-H
3	Ebûselik	B-T-T	A-B-h-H
4	Râst	T-C-C	A-D-V-H
5	Nevrûz	C-C-T	A-C-h-H
6	Irâk	C-T-C	A-C-V-H
7	Isfehân	C-C-C-B	A-C-h-Z-H
8	Büzürk	C-T-C-C-B	A-C-V-H-Y-YA
9	Zîrefkend	C-C-B	A-C-h-V
10	Râhevî	C-C-C	A-C-h-Z

Safiyüddîn cetvelde verdiği on cinsten yedisinin $4/3$, bir tanesinin $3/2$, bir tanesinin $5/4$ ve bir tanesinin de $6/5$ değerinde olduğunu belirtmektedir.

Cetvelde verilen aralıkların oranlarını şu şekilde sıralayabiliriz. Bu şekilde Safiyüddîn'in tanînî, mücenneb ve bakîyye aralıkları için hangi oranları kullandığını tekrar hatırlamış olacağız.

$$\text{Uşşâk} : 9/8 \times 9/8 \times 256/243 = 4/3$$

$$\text{Nevâ} : 9/8 \times 256/243 \times 9/8 = 4/3$$

$$\text{Ebûselik} : 256/243 \times 9/8 \times 9/8 = 4/3$$

Râst	: $9/8 \times 65536/59049 \times 2187/2048 = 4/3$
Nevrûz	: $65536/59049 \times 2187/2048 \times 9/8 = 4/3$
Irâk	: $65536/59049 \times 9/8 \times 2187/2048 = 4/3$
Isfehân	: $65536/59049 \times 2187/2048 \times 2187/2048 \times 256/243 = 4/3$
Büzürk	: $65536/59049 \times 9/8 \times 2187/2048 \times 65536/59049 \times 256/243 = 3/2$
Zîrefkend	: $65536/59049 \times 2187/2048 \times 256/243 = 8192/6561^{99}$
Rahevî	: $65536/59049 \times 2187/2048 \times 2187/2048 = 81/64^{100}$

Safiyüddîn, yukarıdaki cinslerin tam dörtlü değerine sahip olan ilk yedisini denklere ve bir tanînî ile, yani; bu dörtlülere aynı dizilerin beşlilerini ekleyerek tertip eder. Bunu yaparken fasılayı (tanînî-9/8) tiz tarafta (munfasılı'l-ehad) pest tarafta (munfasılı'l-eskal) ve ortada (munfasılı'l-evsat) bırakarak düzenler ve bu dizilerin en çok kullanılanlarını belirtir.

Birinci cinsi (uşşâk) birinci ve ikinci dörtlüler ile, munfasılı'l-ehad, munfasılı'l-eskal ve munfasılı'l-evsat tertibiyle şu şekilde düzenlenir.¹⁰¹

Munfasılı'l-ehad: A-D-Z-H-YA-YD-Yh-YH: $4/3 \times 4/3 \times 9/8 = 2/1$.

Munfasılı'l-eskal: A-D-Z-Y-YA-YD-YZ-YH: $9/8 \times 4/3 \times 4/3 = 2/1$.

Munfasılı'l-evsat: A-D-Z-H-YA-YD-YZ-YH: $4/3 \times 9/8 \times 4/3 = 2/1$.

Bu üçünden en çok kullanılanın munfasılı'l-ehad olarak tertip edilen dizi olduğunu belirtir. Dörtlü-dörtlü-tanînî olarak tertip edilen bu dizi uşşâk dizisi olduğu için dörtlülerin de T-T-B: $9/8 \times 9/8 \times 256/243 = 4/3$ olarak düzenlendiğini hatırlayalım.

Yukarıdaki bu dizilerin aralık oranları verildiği için tekrar buraya almıyoruz. Yani buna göre bir Uşşâk dizisi tam bir oktav içerisinde $9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 \times 9/8 \times 256/243 \times 9/8 = 2/1$ oran değerlerinden oluşmaktadır. Bir sonraki konu budur ve burada düzenlenen dizilerden makam dizileri oluşturulacaktır. Aynı şekilde Neva, Ebûselik, Râst, Nevrûz, Irâk, Isfehân, cinsleri de yukarıdaki gibi düzenlenerek toplam 63 dizi elde edilmiştir.

Safiyüddîn, bu dizilerden mûsiki sanatkârları arasında bilinen ve en çok kullanılanları şu şekilde tesbit etmiş ve perdeleri cetvellerle göstermiştir.¹⁰²

Uşşâk	: A-D-Z-H-YA-YD-Yh-YH
Nevâ	: A-D-h-H-YA-YB-Yh-YH

99 Safiyüddîn'in 5/4 oran değerine sahip olduğunu belirttiği bu cinstir. 5/4 oranı 8192/6561 değerindeki büyük üçlünün pratikte kullanılan yaklaşık değeridir. 4/3 için bir C (2187/2048) gerekmektedir.

100 Safiyüddîn Rahevî için 6/5 oranını vermiştir. Ancak 6/5 oranı 32/27 oranlı küçük üçlünün yerine kullanılan orandır.

101 Yedi cinsin cetvelleri için bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 79-82. Burada sadece perdelerini veriyoruz.

102 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 90-91.

Ebüselik	: A-B-h-H-T-YB-Yh-YH
Râst	: A-D-V-H-YA-YC-Yh-YH
Hicâz	: A-C-V-H-Y-YC-Yh-YH
Nevrûz	: A-C-h-H-Y-YB-Yh-YH:
Isfehân	: A-D-V-H-YA-YC-Yh-YH
Zengüle	: A-D-V-H-Y-YC-Yh-YH
Râhevî	: A-C-V-H-Y-YB-Yh-T
Zîrefkend	: A-C-h-H-Y-YB-YC-YV-YH
Büzürk	: A-C-V-H-Y-YA-YD-YV-YH
Muhayyer-i Hüseyinî	: A-C-h-H-YA-YC-Yh-YH
Nühüft	: A-C-V-H-Y-YA-YC-Yh-YH
Hicâz (diğer bir devri)	: A-C-h-H-Y-YC-Yh-YH
Gevašt	: A-C-V-H-Y-YB-YC-YV-YH
Gerdâniye	: A-D-V-H-Y-YA-YD-YV-YH
Hüseyinî	: A-C-h-H-YA-YB-Yh-YH
Irâk	: A-C-V-H-Y-YC-Yh-YZ-YH

Safiyüddîn bu dizilerden seçtiği birisini (Râst) 17 perdede göstermiş ve aralıkların tertibini bilen kimselerin her devri aynı metotla gösterebileceğini belirtmiştir.¹⁰³

Safiyüddîn, yukarda isimlerini ve aralıklarını verdiği makamların hepsini cetvellerle göstermemiştir. Cetvellerle gösterdikleri makamlar şunlardır. Uşşâk, Ebüselik, Nevâ, Râst, Hüseyinî, Rahevî, Zengüle, Irâk, Isfehân, Zîrefkend, Hicâzî/Hicâz, Büzürk. Bu makam dizilerini 17 tabaka halinde her perdeye geçürerek göstermiştir. Ancak her tabakada bir önceki dizinin ikinci dörtlüsünün başlangıç sesinden başlamıştır.¹⁰⁴

Kindî'nin Risâlelerinde, Safiyüddîn'in yukardaki isimlerle bahsettiği makamlara yer verilmemesine rağmen, makamları oluşturan tanînî, levnî ve te'lîfî isimleri ile üç çeşit cins ve yedi makam dizisi sunulmuştur. Bunlar Kindî üzerine çalışmalar yapan müellifler tarafından günümüz notası ile gösterilmişlerdir. Bu makamların Kindî'de özel bir ismi olmayıp Grek müziğinde bu makamlara karşılık gelen eşleri gösterilmiştir.¹⁰⁵ Makam konusu Safiyüddîn'den sonraki edvârların önemli konuları arasındadır.¹⁰⁶

103 Bkz. Arslan, *Şerefiyye Trc.* s. 92.

104 Bu 12 makam dizisi gösterilirken nüshalar arasında bulunan bazı farklılıklara tercümede işaret ettik. Bkz. *Şerefiyye, Trc.* s. 93-107.

105 Bkz. Turâbî, tez. s. 83-84.

106 Bu eserlerin kaynağı genel olarak Safiyüddîn'dir. Ancak makamların anlatımlarında, sayı-

Safiyüddîn udun çeşitli akortlarına, nağmelerde intikal konusuna ve - daha önce belirttiğimiz gibi- beşinci makalede de îkâ' konusuna ve beste yapımına yer vererek eserini tamamlamıştır.

Sonuç

Safiyüddîn, miladî XIII. yüzyılda yetişen ve mûsikî nazariyâtı alanında te'lif ettiği eserleri ile Doğu Mûsikîsi tarihi içerisinde önemli bir yere sahip olan bir yazardır. Nazariyâtçılığının yanında profesyonel bir mûsikî icracısı, bestekâr ve enstrüman mûcididir. Safiyüddîn, Doğu kaynaklarında olduğu gibi Doğu mûsikîsi hakkında çalışan Batılı araştırmacıların eserlerinde de en önde gelen birkaç nazariyeciden biridir. Eserleri kendisinden sonraki birkaç yüzyıllık dönem içerisinde yazılan hemen bütün mûsikî yazmalarına kaynak olmuştur. Bu yazmalar adeta Safiyüddîn'in şerhleri mahiyetindedir ve müellifleri, bu alanın üstadı olarak nitelendirdikleri Safiyüddîn'den övgü ile söz ederek ona, layık olduğu ve hak ettiği değeri vermişlerdir.

Safiyüddîn, Şerefiyye'de sayılar arasında bulunan oranları çok sistemli bir şekilde işlemiş, bu oranlarla kurulan aralıkları adlandırmış, sınıflandırmış ve bütün ayrıntıları ile uyumlu ve uyumsuz olanlarını açıklamıştır. Sayılar arasında bulunan oranları göstermek için farazi bir teli 12'ye bölerek göstermiş, bu teli 12'den daha fazla kısımlara bölmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Sonra yazılan edvârlar Safiyüddîn'in yaptığı gibi teli 12 kısıma bölerek aynı oranları göstermiş, uyumlu uyumsuz aralıklar konusunda Safiyüddîn'in söylediklerini nakletmişlerdir.

Fârâbî'den sonra dörtlü bölünmeleri hiçbir edvârda bu kadar geniş yer almamıştır. Safiyüddîn mümkün olabilecek bütün bölünmeleri göstermiş ve bunların en uyumlu olanlarını belirtmiştir. Dörtlü dışında, dört aralıklı dörtlülere ve beşli cinslere de yer vermiş ve uyumlu olanlarını açıklamıştır. Sonraki bazı yazarlar bu konunun anlatılmasından teferruatlı olduğu için kaçınmıştır. Bu konuyu ele alanlar ise Safiyüddîn ile aynı yolu takip etmişlerdir.

Bir oktavlık, iki oktavlık dizileri tertip ederken dörtlü, beşli ve tanînî aralıklarının birçok diziliş biçimlerinden istifade etmiştir. Bir ve iki oktavlık

larında önemli değişiklikler olmuş ve edvârlar arasında önemli farklılıklar meydana gelmiştir. Bkz. Oya Levendoğlu, *XIII. Yüzyıldan Bugüne Uzanan Makamlar ve Değişim Çizgileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002; Ayrıca makam konusu için bkz. Uygun, s. 74 vd.; Çakır, s. 29 vd.; Tekin, s. 146 vd.; Akdoğan, s. 220 vd.; M. Sadreddin Özçimi, *Hızır b. Abdullah ve Kitâbu'l-Edvâr'i*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 138 vd.; Can, Safiyüddîn, Ladikli ve Alişah'a göre dizileri oluşturan bütün dörtlü, beşli ve makam dizilerini sent cinsinden değerleri ile birlikte vermiştir. s. 175-198.

dizileri oluştururken dörtlü ve beşlilerin aralıklarını birçok biçimde tertip etmiş ve bu ameliye sonucunda ortaya çıkan uyumlu diziler ile makamları oluşturmuştur. Bunun dışında 17 sesli dizinin tespiti, dizilerin ortak sesleri, transpozisyon, seyir, enstrüman icrası, akort düzenleri, çeşitli akortlarla icra ve beste yapımı gibi birçok konuya yer vermiştir.

Makamların sistemli bir şekilde ele alınması ve isimlendirilmesini ilk olarak Safiyyüddîn'in Edvâr ve şerefiyye'sinde görmekteyiz. Safiyyüddîn, şerefiyye'de dörtlü ve beşlilerle 63 dizi tertip etmiş, bunlardan 18 makam dizisini çıkarmış ve bunlar içerisinden de 12 tanesinin dizilerini 17 perdeye grerek cetveller halinde göstermiştir. XV. yüzyıl sonrasına kadar Safiyyüddîn'in yaptığı makam tasniflerinde ve isimlerinde ciddi değişiklik göze çarpmamaktadır. Safiyyüddîn'in verdiği makam dizileri ve isimleri günümüze kadar önemli ölçüde değişikliğe uğradığı için o dizilerin bugün tam olarak hangi makamların sesleri olduğunu söylemek belli bir yorumla mümkündür. Safiyyüddîn, İkinci Maklede dizilerin genişleyebileceğinden, hat-ta dört oktava kadar çıkarılabileceğinden ancak bundan kulağın hoşlanma-yacağından bahsetmektedir.

Zamanındaki müzik terminolojisine derin bir vkfiyetinin olduğu görülen Safiyyüddîn, şerefiyye'de mûsikînin hemen bütün konularını sade ve anlaşılır bir dil ve slpla ortaya koymuştur. Gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutması amacıyla ortaya koyduğumuz bu çalışma sonucunda, şerefiyye'nin bugüne kadar olduğu gibi bugünden sonra da msik hakkında yazan herkese önemli katkılar sağlayacak değerli bir eser olduğu kanaa-tindeyiz.